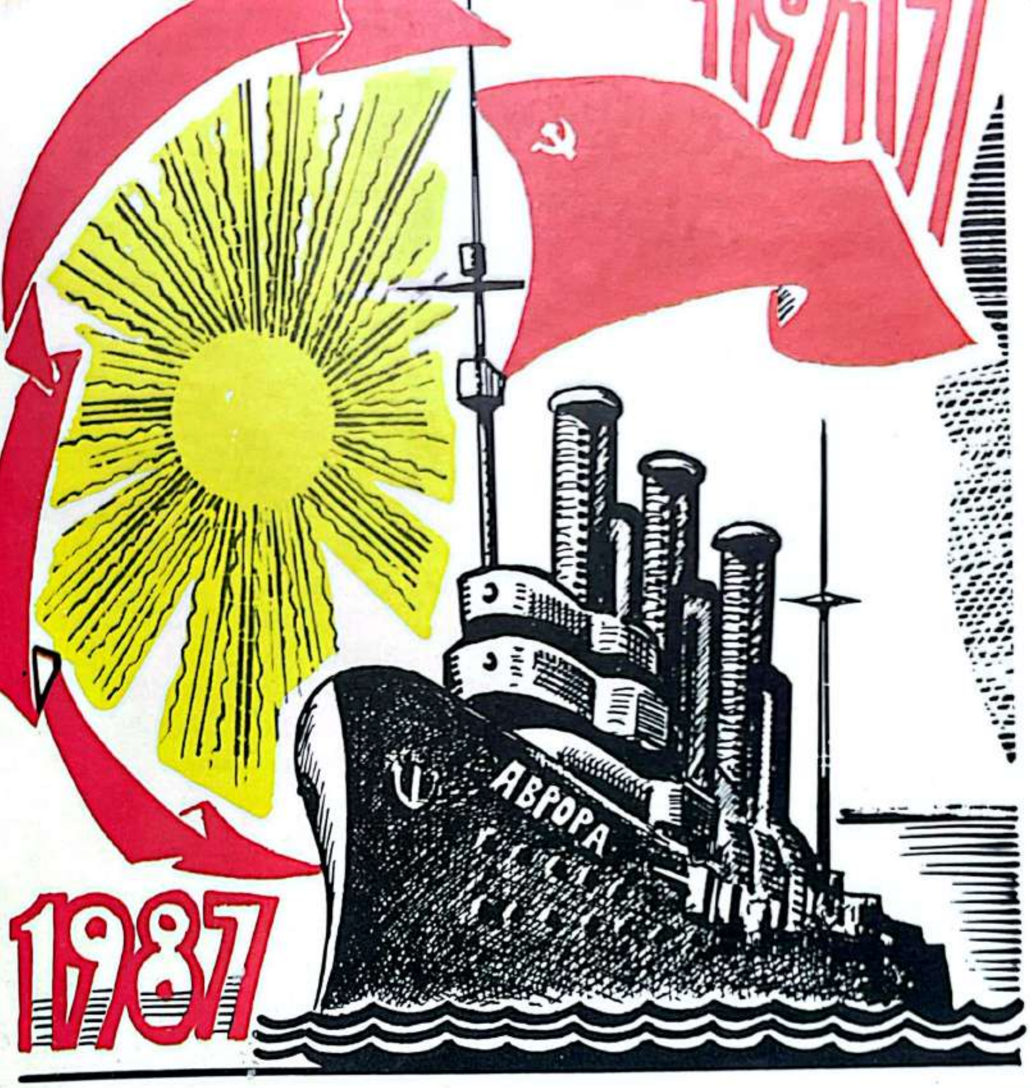

ISSN 0206-4340

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

„Азәрбајҹан мәктәби" журналына әлавә
4
1987

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Бүтүн өлкәләрин пролетарлары, бирләшин!

1954-чү илдән чыхыр.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси

ОКТЈАБР—ДЕКАБР

1987

№ 4 (132)

(МЕТОДИК МӘҸМУӘ)

Азәрбајҹан ССР Маариф Назирлијинин органы
«Азәрбајҹан мәктәби» журналына әлавә

БУ НӨМРӘДӘ:

Методика вә иш тәҹрүбәси

Әлијев Ә. — Табели мүрәккәб ҹүмләләрин тәдрисиндә компүтердән истифадә . . . 3
Рзајев Т. — С. Ә. Ширванинин «Көнүл та вар әлиндә...» гәзәлинин өјрәдилмәси . . . 9
Вәлијев С., Иманов А. — Сөз бирләшмәси вә ҹүмләнин мүгајисәли тәдрисинә даир . . . 12
Мустафајева С. — Шакирдләрин ССРИ халгларынын достлуғу руһунда тәрбијә едилмәси имканлары . . . 16
Аббасов Ә. — Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дилиндән грамматик минимумун мүәјјәнләшдирилмәси принсипләри . . . 20
Әлијев П. — Диспут-дәрсләрин апарылмасы тәҹрүбәсиндән . . . 22
Абдуллајев З. — Лирик әсәрләрин ифадәли охусунун бә'зи мәсәләләри . . . 27
Салеһов С. — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијинин инкишаф етдирилмәси тәҹрүбәсиндән . . . 30
Исајев Ә. — Шакирдләрә атеизм тәрбијәсинин ашыланмасы тәҹрүбәсиндән . . . 33
Сәфәров М. — Азәрбајҹан дили дәрсләринин тәшкили тәҹрүбәсиндән етүдләр . . . 37
Әлијева Ш. — Ифадәли оху вәрдишләринин формалашдырылмасына даир . . . 39

Дидактик материаллар

IV синифдә мәтн һаггында анлајышын формалашдырылмасына аид дидактик материаллар . . . 42

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

Мәһәррәмова Р. — Сабирин дилиндәки сатирик ифадә васитәләри . . . 43
Кәримов К. — Фәалијјәт нәзәријјәси әсасында нитг инкишафы үзрә ишин хүсусијјәтләри . . . 47
Мәһәррәмов Ҹ. — Бәдии әсәрләрдәки шәхс адлары һаггында . . . 52
Мәммәдов С. — Инверсијанын маһијјәти һаггында . . . 53
Рәҹәбова Р. — Бир фе'л типи һаггында . . . 56

Нәзәри гејдләр

Сејидәлијев Н. — Азәрбајҹан дилиндә үслуби синонимләрин әмәлә кәлмәси мәнбәләри вә јоллары . . . 59

Консултасија

IV синифдә Азәрбајҹан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр . . . 61

Бизим сәләфләримиз

Һүсејноғлу К. — Микајыл Мүшфиг: мәктәб вә мүәллим һаггында . . . 64

Бизим иш јолдашларымыз

Рүстәмов А. — Бир өмрүн сәһифәләри . . . 68

* * *

1987-ҹи ил «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин 1—3-чү нөмрәләриндә дәрҹ олунмуш материаллар

Библиотека

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

«АЗЕРБАЙДЖАН ДИЛИ ВЕ ЭДЕБИЯТ ТЕДРИСИ»
(«Преподавание азербайджанского языка и литературы»)
Методический сборник. Приложение к журналу
«Азербайджан мектеби» — органа Министерства просвещения
Азербайджанской ССР, № 4, (132), 1987.

В НОМЕРЕ:

Методика и опыт работы

Алиев А. — Использование компьютера в преподавании сложноподчиненных предложений 3
Рзаев Т. — Изучение газели С. А. Ширвани «Кенул та вар элинде» 9
Велиев С., Иманов А. — О сравнительном изучении словосочетания и предложения 12
Мустафаева С. — Возможности воспитания учащихся в духе дружбы народов СССР 16
Аббасов А. — Принципы определения грамматического минимума по азербайджанскому языку в русских школах 20
Алиев П. — Из опыта проведения диспутов-уроков 22
Абдуллаев З. — Некоторые вопросы выразительного чтения лирических произведений 27
Салехов С. — Из опыта развития активности и самостоятельности учащихся на уроках азербайджанского языка 30
Исаев А. — Из опыта привития атеистического воспитания учащимся 33
Сафаров М. — Этюды из опыта организации уроков азербайджанского языка 37
Алиева Ш. — К формированию навыков выразительного чтения 39

Дидактические материалы

Дидактические материалы по формированию понятия о тексте в IV классе 42

В помощь самообразованию учителя

Магеррамова Р. — Сатирические выражения в произведениях Сабира 43
Керимов К. — Особенности работы по развитию речи на основе теории о деятельности 47
Магеррамов Дж. — О личных именах в художественных произведениях 52
Мамедов С. — О сущности инверсии 53
Раджабова Р. — Об одном типе глагола 56

Теоретические заметки

Сеидалиев Н. — Источники и пути возникновения стилистических синонимов на азербайджанском языке 59

Консультация

Методические указания и планирование программных материалов по азербайджанскому языку в IV классе 61

Наши предшественники

Гусейноглы Г. — Микаил Мушвиг: о школе и об учителе 64

Товарищи по работе

Рустамов А. — Страницы одной жизни 68

* * *

Материалы, опубликованные в 1—3-х номерах сборника «Преподавание азербайджанского языка и литературы» в 87 году 70

CamScanner ile tarandı

Адрес редакции: 370000, город Баку, ул. Низами, 5[illegible]
Телефоны: 93-55-82, 93-13-45, 32-37-33.

Табели мүрәккәб чүмләләрин тәдрисиндә компүтердән истифадә

Әләддин ӘЛИЈЕВ

филолокија елмләри намизәди, Азәрбајчан ММТИ-нин кафедра мүдири

Електрон һесаблама машынларынын тәдрис просесинә сүр'әтлә, кетдикчә даһа күтләви дахил олдуғу бир шәраитдә Азәрбајчан дили вә әдәбијјат мүәллимләри дә бу ишдән кәнарда гала билмәзләр. Онлар да тә'лимин форма, метод вә васитәләринин тәкмилләшдирилмәси илә әлагәдар нәзәрдә тутулан ишләри кејфијјәтлә јеринә јетирмәли, дәрсдә компүтерләрдән мәгсәдәујғун истифадә етмәјә сә'ј көстәрмәлидирләр. Чүнки јенидәнгурма вә елми-техники тәрәггинин сүр'әтләнмәси, мәктәб ислаһаты һаггындакы гәрар фәнләрин тәдриси гаршысына јени тәләбләр гојур.

Һәмин тәләбләрдән бири дә компүтер савадынын тә'мин олунмасы илә әлагәдардыр.

Һазырда мәктәбләримиздә тә'лимин техники базасы мөһкәмләндирилмиш вә електрон һесаблама техникасы тәдрис вә тә'лим просесинә дахил олмушдур. Бу истигамәтә ујғун олараг, бир нүмунә кими, Азәрбајчан дили фәнниндән «Табели мүрәккәб чүмлә» бәһсини програмлашдырмағы мәгсәдәујғун һесаб етмишик.

Табели мүрәккәб чүмләләр VIII (XI) синифдә кениш өјрәдилән бәһсләрдәндир. Белә ки, үмумтәһсил мәктәбләринин V—IX синифләри үчүн Азәрбајчан дили програмында бу бәһсин тәдрисинә 25 саат вахт ајрылмышдыр. Һәмин вахт әрзиндә шакирдләр мәтндән мүхтәлиф нөв табели мүрәккәб чүмләләри тапыб көстәрмәји; онун будаг чүмләләрини тә'јин етмәји; будаг чүмләни баш чүмләјә бағлајан васитәләри, будаг чүмләнин баш чүмләјә аидијјәтини мүәјјәнләшдирмәји; верилмиш бир нечә будаг чүмләли табели мүрәккәб чүмләнин һиссәләри арасында веркүл ишарәсини дүзкүн ишләтмәји; табели мүрәккәб чүмләнин интонасијасына дүзкүн риајәт етмәји; нитгдә табесиз вә табели мүрәккәб чүмләләри сәрбәст шәкилдә ишләтмәји вә с. бачармалыдырлар.

Табели мүрәккәб чүмләләрин тәдриси просесиндә шакирдләрин лингвистик тәфәккүрүнүн инкишафына диггәт јетирилмәлидир. Бунун үчүн синтактик синонимләр үзәриндә иш апармаг, һансы форманын дилдә даһа фәал олмасыны мүәјјәнләшдирмәји шакирдләрә өјрәтмәк чох фајдалыдыр. Дикәр тәрәфдән, шакирдләрә ејни бир фикри нитгдә ики грамматик категорија — фе'ли тәркибләр вә будаг чүмләләрлә ифадә етмәк бачарығы ашыламаг вачибдир. Бу да онлара ајдынлашдырылмалыдыр ки, садә чүмлә тәркибиндәки чүмлә үзвләринин дашыдығы функсијаны табели мүрәккәб чүмләдә будаг чүмлә јеринә јетирир. Буна көрә дә будаг чүмләләрин бөјүк бир гисмини лазыми һалларда фе'ли сифәт, фе'ли бағлама вә мәсдәр тәркибләри илә ифадә олунан чүмлә үзвләринә чевирмәк олур. Бу хүсусијјәтинә көрә будаг чүмләләрлә сөз бирләшмәләри (исми сөз бирләшмәләри вә фе'ли сифәт, фе'ли бағлама, мәсдәр тәркибләри) мүгајисәли шәкилдә өјрәдилмәлидир.

Бунунла бәрабәр, компонентләрин бир-биринә бағланмасында даһа фәал иштирак едән бағлама васитәләриндән заман ујушмаларына да диггәт јетирилмәси мәсләһәт көрүлүр. Она көрә ки, компонентләр арасында заман ујушмалары табели мүрәккәб чүмләдә фикирләрин әлагәсини, гаршылыглы мүнасибәтини тәнзим етмәјә мүәјјән көмәк едир, һәм

Scanned with CamScanner

һә дилин бәдии-поетик структуру...
ны көстәрә билир.

Баш вә будаг чүмләләр арасындакы заман ујушмаларынын ганунаујғунлуғу позулдугда мәнтиги вә үслуби сәһвә јол верилир. Азәрбајчан дилинин грамматик зәнкинликләриндән, бу дилин мүхтәлиф үслуби ифадә васитәләриндән, әдәби дил нормаларынын вариантларындан истифадәнин үсулларына јијәләнмә процеси ләнкијә билир.

Електрон һесаблама машынларындан истифадә етмәклә табели мүрәккәб чүмләләри өјрәтмәк фајдалыдыр. Чүнки програмлашдырма просесиндә шакирдләрин мүстәгил дүшүнмәләри, мүгајисә апармалары, мүәјјән конкрет нәтичәјә кәлә билмәләри, өјрәнилмиш нәзәри биликләрин тәчрүбәјә тәтбиги вә јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәләри диггәт мәркәзиндә сахланылыр. Ејни заманда јени дәрс изаһ едиләркән онун ајдын, анлаглы шәкилдә чатдырылмасы, кечилмиш дәрсләрә аид биликләрин тәчрүби јолла мөһкәмләндирилмәсинә даһа чох диггәт јетирилир. Ев тапшырыгларынын јеринә јетирилмәсинә шакирдләр бүтүн дәрс боју һазырланыр.

Табели мүрәккәб чүмләләрин електрон һесаблама машынларындан истифадә етмәклә өјрәдилмәсинә аид ики дәрс нүмунәсинә нәзәр салаг.

I дәрс. Табели мүрәккәб чүмләнин гурулушу.

Кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирилмәси

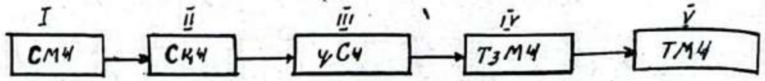

I. **Смч**—Садә мүхтәсәр чүмлә; мәс.: Зәнк чалынды.

II. Скч - Садә кениш чүмлә; мәс.: Зәнк [сәһәр] чалынды.

III. **ҮКСЧ** — Үзвләри кенишләнмиш садә чүмлә; мәс.:

Зәнк [45 дәгигә тамам оланда] чалынды.

IV. **ТзМЧ**—Табесиз мүрәккәб чүмлә; мәс.:

[Зәнк чалынды], [шакирдләр синфә дахил олдулар].

V. **ТМЧ**— Табели мүрәккәб чүмлә; мәс.:

[Зәнк чалынырды] ки, [шакирдләр синфә дахил олдулар.]

ТМЧ (јени дәрс)

[Б] **Баш чүмлә:** Зәнк чалынырды ки, **шакирдләр синфә дахил олдулар.**

Табели мүрәккәб чүмләдәки мүстәгил чүмләјә баш чүмлә дејилир.

(б) Будаг чүмлә: [Зәнк чалынырды] ки, шакирдләр синфә дахил олдулар

CamScanner ilə tarandı

Баш чүмләдән асылы олан вә ону изаһ едән гејри-мүстәгил чүмләјә будаг чүмлә дејилир.

(б) [Б] ТМЧ [Зәнк чалынырды] ки, [шакирдләр синфә дахил олдулар.]

Зәнк чалынырды ки, шакирдләр синфә дахил олдулар табели мүрәккәб чүмләдир, чүнки онун тәркибиндәки икинчи чүмлә мүстәгил, биринчиси исә **(зәнк чалынырды)** гејри-мүстәгил олуб, икинчи чүмләдәки **(шакирдләр синфә дахил олдулар)** һәрәкәтин ичра олундуғу вахты билдирир.

Мүстәгил чүмлә илә гејри-мүстәгил чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб чүмләјә табели мүрәккәб чүмлә дејилир.

Јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси

А. Чүмләләрин нөвүнү мүәјјәнләшдирин.

С №	Чүмләләр	Чаваб
1.	Баһар кәлди, чөлләр јашыллашды.	
2.	Баһар кәләндә чөлләр јашыллашыр.	
3.	Чөлләр јашыллашыр.	
4.	Мә'лум олду ки, чөлләр јашыллашыр.	
5.	Чөлләр баһарда јашыллашыр.	
	Нүмунә: **Күн чыхды.**	**СМЧ**

Дүзкүн чаваблар.

1—ТзМЧ
2—ҮСч
3—Смч
4—ТМЧ
5—Скч

Б. Баш чүмләләрә мүвафиг будаг чүмләләр артырын.

С №	Баш чүмлә	Будаг чүмлә	Чаваб
1.	Ики күндән артыгдыр ки,...		
2.	Коммунистләрин күчү ондадыр ки,		
3.	Мән билирәм ки,...		
4.	О халг хошбәхтдир ки,...		
5.	О заман дүзкүн чаваб верир ки,...		

Истифадә едиләчәк будаг чүмләләр.

1. ...сүлһ галиб кәләчәкдир.
2. ...дәрсләринә чидди һазырлашыр.
3. ...инсанлара азадлыг верирләр.
4. ...мән сизи ахтарырам.
5. ...онун мәрд, мүбариз оғул вә гызлары вардыр.

Дүзкүн чаваблар.

1—4
2—3
3—1
4—5
5—2

Scanned with CamScanner

В. Будаг чүмләләрә мувафиг баш чүмләләр артырын.

С №	Будаг чүмлә	Баш чүмлә	Чаваб
1.	Бајаты јеничә гуртармышды ки,...		
2.	О јердә ишләмәк лазымдыр ки,...		
3.	Ким ки, грамматиканы өјрәнмир,...		
4.	Урәјин нечә истәјирсә,...		
5.	Әкәр јахшы һазырлашсан,...		

Истифадә едиләчәк баш чүмләләр.

1. ...орада сәнин зәһмәтини гијмәтләндирирләр.
2. ...о, дилимизин ганунларындан хәбәрсиздир.
3. ...ашыг чалмаға башлады.
4. ...ә'ла гијмәт аларсан.
5. ...елә һәрәкәт етмәлисән.

Дүзкүн чаваблар.

1—3
2—1
3—2
4—5
5—4

Јени дәрсин јекунлашдырылмасы.

Баш вә будаг чүмләләри мүәјјәнләшдирин.

С №	Баш чүмлә	Будаг чүмлә	ТМЧ	Чаваб
1.	Б	б	Әкәр јахшы һазырлашсан, ә'ла гијмәт аларсан.	
2.			Мән билирәм ки, јарышда сән галиб кәләчәксән.	
3.			Нечә күндүр ки, сизи арзулајырам.	
4.			О евдән ки, ушаг сәси кәлир, орадан севинч әксик олмаз.	
5.			Сөзүнү гуртармамышды ки, телефон зәнк чалды.	
6.			Һәр ким галиб кәлсә, ону мүкафатландырачаглар.	
Нүмунә: Болшевикләрин мәгсәди будур ки, инсанлар азад јашасынлар.				Б←б

Дүзкүн чаваблар.

1. б→Б
2. Б→б
3. Б→б
4. б→Б
5. б→Б
6. б→Б

CamScanner ile tarandı

Ев тапшырығы. Табели мүрәккәб чүмләләр (сәһ. 124—125). Чалышма № 363.

II дәрс. Баш вә будаг чүмләнин јери.

Кечилмишләрин тәкрары вә системләшдирмә

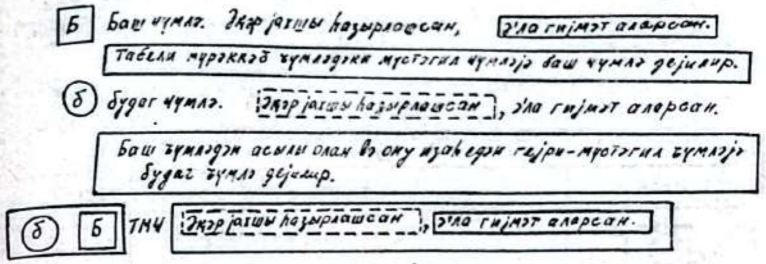

Әкәр јахшы һазырлашсан, ә'ла гијмәт аларсан нөвлү ТМЧ-дә биринчи чүмлә гејри-мүстәгил, икинчи чүмлә исә мүстәгилдир. Будаг чүмлә **(әкәр јахшы һазырлашсан)** баш чүмләнин **(ә'ла гијмәт аларсан)** умуми мәзмуну илә бағлы олуб, ишин шәртини билдирир.

Мүстәгил чүмлә илә гејри-мүстәгил чүмләнин бирләшмәсиндән әмәлә кәлмиш мүрәккәб чүмләјә табели мүрәккәб чүмлә дејилир.

Јени дәрс.

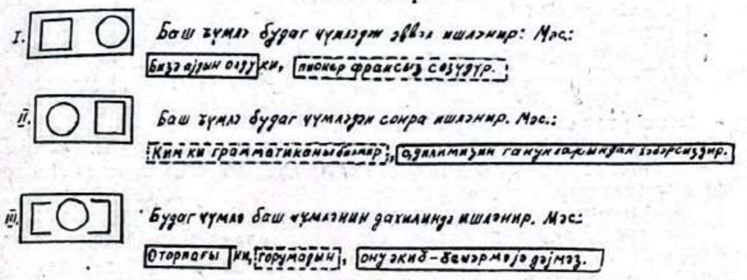

Будаг чүмләнин баш чүмләјә аидијјәти, бу вә ја дикәр үзвүнү изаһ етмәси.

I. Будаг чүмлә баш чүмләнин үмуми суалына чаваб олур.

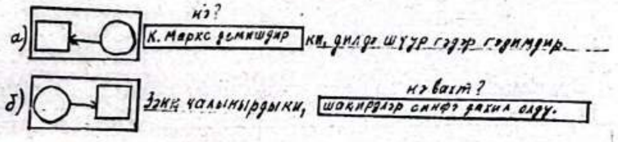

II. Будаг чүмлә баш чүмләдәки мүәјјәнләшән сөзә аид олур, онун суалына чаваб верир, ону изаһ едир вә тамамлајыр.

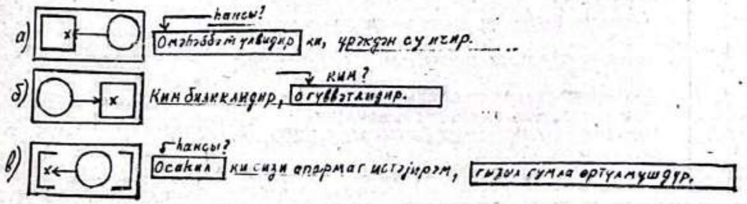

Scanned with CamScanner

III. Будаг чүмлә баш чүмләдә тәсәввүр [illegible] сонлуғунда тапан вә истәнилән заман бәрпа едилә билән чүмлә үзвүнүн суалына чаваб олур вә ону изаһ едир.

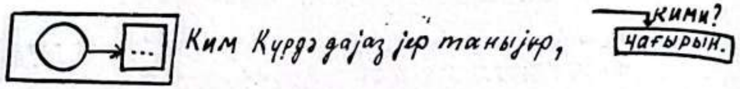

Јени дәрсин мөһкәмләндирилмәси

Верилмиш схемләрә ујғун мүвафиг ТМЧ јазын.

С №	Схем	ТМЧ	Чаваб
1.	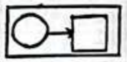		
2.	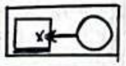		
3.			
4.			
5.	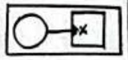		

Истифадә едиләчәк ТМЧ-ләр.

1. Елә ки, али мәктәби гуртардым, доғма кәндимизә гајыдачағам.
2. Билирсәнми ки, дүнјада илк метрополитен 1863-чү илдә Лондонда ачылмышдыр.
3. Ким дәрсини билир, о, әлини галдырсын.
4. О адамлар хошбәхтдир ки, онлар халгын мәһәббәтини газанмышлар.
5. О торпағы ки, әкиб-бечәрмәдин, ону горумаға дәјмәз.

Дүзкүн чаваблар.

1—1
2—4
3—2
4—5
5—3

Верилмиш ТМЧ баш чүмләләр һансы суалы тәләб едир.

С №	Табели мүрәккәб чүмлә	Чаваб
1.	Гәрара алынмышдыр ки, арычылыг инкишаф етдирилсин.	
2.	Хаһишим будур ки, мәни дә дәстәјә гәбул едәсиниз.	
3.	Кимин сүрүчүлүк сәнәди вар, о, ирәли чыхсын.	
4.	Елә китаб јазмаг лазымдыр ки, зәкалы адамларын столүстү китабына чеврилсин.	
5	Әјрәнмишди ки, инсан бир саатда 1.200 литрә гәдәр [illegible]	
6	Һарадан [illegible], орадан [illegible].	

Дүзкүн чаваблар.

1. — Нә?
2. — Нәдир?
3. — Ким?
4. — Нечә?
5. — Нәји?
6. — Һарадан?

Евә тапшырыг. § 47. Баш вә будаг чүмләнин јери. Чалышма 364, 365.

●

С. Ә. Ширванинин «Көнүл та вар әлиндә...» гәзәлинин өјрәдилмәси

Тејмур РЗАЈЕВ

педагожи елмләр намизәди, Азәрбајчан ММТИ-нин баш мүәллими

Үмумтәһсил мәктәбләринин доггузунчу синифләриндә С. Ә. Ширвани јарадычылығынын тәдриси просесиндә апардығымыз мүшаһидәләр көстәрир ки, мүәллимләримиз сәнәткарын лирика јарадычылығы, хүсусилә ислам дининин инсаны мә'нәви мәһдудлуға дүчар едән еһкамларынын кәскин ифшасына һәср едилмиш «Көнүл та вар әлиндә...» гәзәлинин өјрәдилмәси саһәсиндә мүәјјән чәтинликләрлә растлашыр вә методик көмәјә еһтијач һисс едирләр. Буну әсас көтүрәрәк биз бу мәгаләдә IX синифдә С. Ә. Ширванинин һәјат вә јарадычылыг јолунун бүтүнлүкдә өјрәдилмәси мәсәләләриндән дејил, конкрет олараг шаирин лирика јарадычылығы һаггында үмуми биликләрин верилмәси вә «Көнүл та вар әлиндә...» гәзәлинин өјрәдилмәси мәсәләләри үзәриндә дајаначағыг.

Програмын тәләбинә ујғун олараг С. Ә. Ширвани лирикасы илә әлагәдар IX синиф шакирдләринә ашағыдакы мәсәләләр ајдынлашдырылмалыдыр: С. Ә. Ширванинин лирикасында Фүзули ән'әнәләринин сәнәткарлыгла давам вә инкишаф етдирилмәси. С. Ә. Ширвани гәзәлләриндә саф мәһәббәтин тәрәннүмү. Шаирин фәлсәфи көрүшләри. «Көнүл та вар әлиндә...» гәзәлинин кениш тәһлили. Гәзәлин әсас идејасы: Реал һәјат не'мәтләринин тәблиғи. Јаланчы диндарларын, пис адәт-ән'әнәләрин ифшасы.

Програмда С. Ә. Ширванинин һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәсинә верилән једди дәрс саатындан үчүнүн шаирин лирика јарадычылығынын өјрәдилмәсинә сәрф едилмәси мәгсәдәујғундур: С. Ә. Ширванинин лирика јарадычылығы һаггында үмуми тәсәввүрүн јарадылмасы — 1 саат; «Көнүл та вар әлиндә...» гәзәлинин мәтни үзәриндә иш —1 саат; Гәзәлин тәһлили, идејасы вә тәрбијәви әһәмијјәти— 1 саат.

С. Ә. Ширванинин һәјат вә јарадычылығы һаггында верилмиш илкин биликләр системә салындыгдан сонра шаирин лирика јарадычылығы һаггында шакирдләрә ашағыдакы истигамәтдә мә'лумат верилмәси мәгсәдәујғундур: С. Ә. Ширвани лирикасында М. Фүзули вә М. П. Вагифлә јанашы, Сә'ди вә Һафиз кими классик Шәрг шаирләринин дә тә'сири ајдын һисс едилир. Шаирин минә гәдәр гәзәли вардыр. Бунлардан чох аз гисми Сә'ди, Һафиз вә Фүзули гәзәлләринә нәзирә олараг јазылмышдыр. Шаирин әксәр гәзәлләри исә орижинал мәзмун вә идејаја малик әсәрләрдир. С. Ә. Ширвани лирикасында гәзәллә јанашы, классик ше'рин мүхәммәс, мүстәзад, тәрчибәнд, тәркиббәнд вә с. бу кими нөвләриндән дә истифадә едилмишдир. Шаирин лирик әсәрләрини өз идејасына көрә үч һиссәјә ајырмаг олар: саф вә илаһи мәһәббәти тәрәннүм едән әсәрләр; мадди аләмә бағлылыг тәблиғ едән, инсаны мә'нәви камиллијә сәсләјән фәлсәфи әсәрләр; ислам дини вә зеһниjјәтини тәнгид едән әсәрләр. Мөвзу мүхтәлифлијинә бахмајараг, шаирин лирикасынын әсас идеја истигамәтини реал һәјат һаги-

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

...тләриндә, сәмәрәли фәалиjјәтә бағлылыг тәшкил едир.

С. Ә. Ширванинин гәзәлләриндә дә әрәб-фарс дилләринә мәхсус сөз вә ифадәләрдән кениш истифадә едилир. Лакин бунунла јанашы, шаирин дил садәлиjи илә фәргләнән гәзәлләри дә чохлуг тәшкил едир:

Заһид, чағырма Кә'бәјә мејханәдән мәни,
Јүз Кә'бәдән сәфалыды мејханәнин бири.
Мин һәччдән шәрафәти әфзун олур әкәр,
Шәм'ә доланубән јана пәрванәнин бири.

Нүмунә кәтирдијимиз бејтләрдән көрүндүјү кими, бу гәзәлдә мејханә (јә'ни реал һәјат, бу дүнја не'мәтләри) мүгәддәс дини ибадәткаһ олан Кә'бәјә гаршы гојулур. Ислам дининин ганунларына көрә, Кә'бәни зијарәт едән адам мүгәддәслик газаныр. Шаирә көрә пәрванәнин шам ишығына вурғунлуғуну мүшаһидә етмәк, үмумиjјәтлә, реал һәјат вә тәбиәт көзәлликләриндән зөвг алмаг мин Кә'бә зијарәтиндән даһа мә'налы, даһа фајдалыдыр.

Ислам дининин ганунларына көрә мүсәлманлыг аләминдә мусигијә гулаг асмаг вә мусигидән зөвг алмаг гадағандыр. Мүсәлман анчаг дини моизәләрә гулаг асмалыдыр. С. Ә. Ширвани бир сыра гәзәлләриндә бу фикри инкар едәрәк көстәрир ки, инсанын ...ә'нәви чәһәтдән камилләшмәсиндә, ...үксәк әхлаги кејфиjјәтләрә јијәләнмә...индә мусигинин мисилсиз ролу вар...ыр. Бу бахымдан:

...уш гыл еј ки, билирсән өзүну вагифи-кар,
...аһ ол көр ки, нәдир налеји-неј, нәғмеји-тар —

...ти илә башланан мүхәммәс өз дол... идејасы илә диггәти чәлб едир. ...кәр лирик әсәрләриндә олдуғу ки...дилләр әзбәри олан бу мәшһур му...мәсиндә дә шаир өз охучусуну ре...үнја не'мәтләриндән зөвг алмаға ...ырыр:

...бәрабәр дәми-Исаjә мүғәнни дәмини,
...б еһја өзүну, сејр елә руһ аләмини.
...гәм олма, ешит нәғмеји-зилу бәмини,
...ағылсан, әкәр дәһри-мүхалиф [illegible]...
...кә... [illegible] гәми-дүнјаја һасар...

инсаны мәнәви [illegible]инләшдирдијини, она никбин әһвал-руһијјә ашыладығыны, ону реал һәјатдан зөвг алмаға сәфәрбәр етдијини бәдии риҹ'әтләрлә үмумиләшдирмәјә мүвәффәг олмушдур.

Өз бәдии јарадычылыг хүсусиjјәтләринә көрә маарифчи реализм мөвгејиндән чыхыш едән С. Ә. Ширвани лирик әсәрләриндә дә бу идејаја әсасән садиг галмышдыр. Шаирин бу мөвгеји «Куш гыл...» мүхәммәсиндә өзүнү даһа ајдын көстәрир. Мүхәммәс өз идејасына көрә М. Ф. Ахундовун «Кәмалүддөвлә мәктублары» фәлсәфи трактаты илә сәсләшир. «Кәмалүддөвлә мәктублары»нда да һәјатын көзәл не'мәтләриндән олан мусиги јүксәк гијмәтләндирилир вә дин хадимләринин мусиги динләмәјi гадаған едән әсассыз мүддәалары ифша едилир.

Шаирин лирика јарадычылығы һаггында бу истигамәтдә верилән мә'лумат сонракы дәрсләрдә «Көнүл та вар әлиндә...» мәтләли гәзәли идеја-бәдии хүсусиjјәтләринин шакирдләрә лазыми сәвиjјәдә өјрәдилмәси үчүн зәмин олур. Ирәлидә гејд етдијимиз кими, гәзәлин өјрәдилмәси ишинә ики дәрс сааты сәрф едилир. Биринчи дәрс саатында гәзәлин мәтни үзәриндә иш апарылыр; бу мәрһәләдә мүәллим гәзәли бејт-бејт охујараг мә'насыны шәрһ едир. Шакирдләрә гәзәлин ифадәли охусу үчүн истигамәт верир. Бунунла јанашы мүәллим һәмин гәзәлин М. Фүзулинин:

Көнүл, сәччадәјә басма ајаг, тәсбиһә әл вурма,
Намаз әһлинә ујма, онлар илә дурма, отурма! —

мәтләли гәзәлинә нәзирә олараг јазылдығыны да шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр.

Гәзәлин шакирдләр тәрәфиндән дүзкүн ифадәли охусунун тә'мин едилмәси үчүн бу мәрһәләдә мүәллим шаирин лирикасынын вәзн хүсусиjјәтләри һаггында мүәјјән мә'лумат вермәлидир. Шакирдләр билмәлидирләр ки, С. Ә. Ширвани классик Азәрбајчан поезијасынын әсас ше'р вәзни олан ә р у з у н хүсусиjјәтләрини бүтүн инчәликләри илә өз јарадычылығына тәтбиг едән көркәмли сәнәткардыр. С. Ә. Ширвани гәзәл јарадычылығында даһа чох әруз вәзнинин рәмәл, һәзәҹ, мүзаре вә дикәр бәһрләриндән истифадә етмишдир. М. Фүзули лирикасында олду... ...ирвани лирикасында да һәзәч бәһринин бүтүн шәкилләриндән мәһарәтлә истифадә едилмишдир. Шаир «Көнүл та вар әлиндә...» гәзәлини дә мәһз һәзәч бәһринин «Мәфаилүн» тә'филәсинин дөрд дәфә тәкрары әсасында јаранан нөвүндә јазмышдыр:

Көнүл та вар	әлиндә ча	ми меј сәбһә	шүмар олма
Ријаи хәлг	(и)дир биллаһ	намаз әһли	нә јар олма
Мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн
Румузи ше	римин дәрк ет	мәмиш мә'на	сыны Сејјид
Кедиб мејха	нәләрдә ла	үбәли меј	күсар олма
Мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн	мәфаилүн

Әруз вәзнинин характер хүсусиjјәтләри һаггында сәккизинчи синифдә әсаслы биликләр верилдијиндән мүәллим јухарыдакы бөлкү нүмунәсиндә шакирдләрә мүәјјән истигамәт вермәклә әсәрин дүзкүн ифадәли охусуну тә'мин едә биләр. Бу мәрһәләдә шакирдләрин сәккизинчи синифдә М. Фүзули лирикасындан өјрәндикләри «Мәни чандан усандырды...» гәзәлинин дә һәзәч бәһринин һәмин гәлиби әсасында јазылдығынын онлара хатырладылмасы да гәзәлин ифадәли охусуна сәмәрәли тә'сир көстәрир.

Икинчи дәрс саатында гәзәлин идеја-бәдии хүсусиjјәтләринин мәнимсәдилмәси илә әлагәдар иш апарылыр. Бу мәрһәләдә шакирдләрә ашағыдакы истигамәтдә мә'лумат верилмәси мәгсәдәујғундур.

Гәзәл бүтөвлүкдә ислам дини вә адәт-ән'әнәләринин, дин хадимләринин ифша вә тәнгидинә һәср едилмишдир. Гәзәлин әсас идејасыны дәрк етмәк үчүн илк нөвбәдә шаирин бурада мәчази мә'нада истифадә етдији «меј» вә «мејханә» ифадәләринин мүстәгил мә'насыны билмәлијик. Үмумән Шәрг классик әдәбиjјатында вә хүсусилә С. Ә. Ширвани лирикасында «меј»—шәраб реал һәјат не'мәтләрини, «мејханә»—шәраб ичилән јер исә реал һәјат рәмзи кими үмумиләшдирилмишдир. Гәзәлдә шаир «меј» вә «мејханә» ифадәләриндән рәмзи васитә кими истифадә едәрәк ислам дининин тәблиғ етдији әталәт вә мүтилији ифша етмәјә, дин хадимләринин дахили симасыны ачыб көстәрмәјә мүвәффәг олмушдур. Гәзәлин биринчи бејтиндә:

Көнүл та вар әлиндә чами-меј сәбһәшүмар олма,
Ријаи-хәлгдир, биллаһ, намаз әһлинә јар олма.

— дејән шаир өз охучусуну дин хадимләринин јалан вә'дләринә ујмамаға, реал һәјат не'мәтләриндән зөвг алмаға чағырыр.

Ешит сөвти-мүғәнни, сакин ол мејханә күнчүндә,
Мүәззин наләсиндән мәсчид үчүн бигәрар олма.

Шаир мәсчиддә верилән азаны наләјә бәнзәдир, онун анчаг бәдбин әһвал-руһијјә доғурдуғуну ифадә едир. Шаирә көрә, инсанда ән јүксәк зөвгләр доғуран, ону никбинләшдирән мусигијә гулаг асмаг даһа хејирли, даһа фајдалыдыр. Бу бејт өз идејасына көрә шаирин «Куш гыл...» мүхәммәси илә сәсләшир.

Гуруб тәһтүл-һәнәкдән дам заһид, сәбһәдән данә,
Һәзәр, еј мурғи-дил, ол данәвү-дамә шикәр олма.

Бу бејтдә бәдии тәшбеһдән мәһарәтлә истифадә едән шаир дин хадимләринин заһири көркәмини тәсвир едир. Онларын дахили аләми кими заһири көркәмләринин дә алдадычы олдуғуну ифадә едир. Шаир молланын бојнуна доладығы «тәһтүл-һәнәки» — чалманы тора, әлиндә ојнатдығы тәсбеһин данәләрини исә бу торун илмәләринә бәнзәдир вә охучусуну бу тордан еһтијат етмәјә, бу тора дүшмәмәјә чағырыр.

Имамә ихтијарын вермә, һәркиз ујма тәкбирә
Өзүн ким фаили-мухтарсан, бихтијар олма,

Бу бејтдә исә шаир инсаны мүстәгиллијә, азад вә сәрбәст һәрәкәт етмәјә чағырыр. Әкәр инсан дин хадимләринин охудуғу моизәләрә ујарса, онда о өз сәрбәстлик вә мүстәгиллијини итирәр; һәјатда лазыми мөвге тута билмәз.

CamScanner ile taranndı
Scanned with CamScanner

Дөшәнмә бурија тәк, мәсчид ичрә
сәчдеји-сәһвә,
Өзү бу сәһвдир, памали-хәлги-рузикар
олма.

Ислам дининин ганунларына риајәт едән һәр бир адам күндә беш дәфә намаз гылмалыдыр. Шаир бу бејтдә намаз гылан адамы мәсчидә дөшәнән һәсирлә мүгајисә едир. Шаирә көрә намаз гылмаг инсаны лазым олан һәјати ишләрдән тәчрид етмәклә јанашы, онун мә'нәвијјатыны да алчалдыр. Һәм өзү үчүн, һәм дә чәмијјәт үчүн фајдалы олан фәалијјәтдән мәһрум едир.

Чәһәннәм фикрини салма хәјала,
дүшмә тәшвишә,
Јаныб нари-гәмә, дузәх одундан
әшкбар олма.

Шаир дин хадимләринин о дүнја һаггындакы ујдурмаларыны ифша едәрәк көстәрмәк истәјир ки, о дүнја үчүн нараһат олмаға дәјмәз. Чәһәннәм горхусу илә гәмә-гүссәјә батыб көз јашы төкмәјә дәјмәз. Инсан өз хошбәхтлик вә сәадәтинә бу дүнјада, реал һәјатда наил олмалыдыр.

Сонракы бејтдә шаир инсанлары реал дүнја не'мәтләриндән зөвг алмаға чағырыр:

Көнүл, мејханә чәннәт, бадә Көвсәр,
сагидир гылман,
Кедиб ваиз дејән нисјә сөзә
үмидвар олма.

Дини рәвајәтләрә көрә чәннәтдә пәчилдинә кирмиш көзәлләр бурадакы адамлара мүгәддәс оулағын сујуну пајлајырлар. Шаирә көрә мејханә — чәннәт, бадә — көвсәр сују, саги исә гылмандыр. Көрүндүјү кими, бу бејтдә дә шаир реал һәјат не'мәтләрини о дүнјанын нисјә вә ујдурма «не'мәтләринә» гаршы гојур.

Сон бејтдә шаирин ифадә етмәк истәдији идеја тамамилә ајдынлашыр. Шаир бир даһа охучусуна мүрачиәт едәрәк ону гәзәл васитәсилә тәблиғ олунан идејаны дүзкүн дәрк етмәјә чағырыр. Гәзәлдә мејханә дүшкүнү олмаг тәблиғ олунмур. Мәгсәд ислам дининин тәблиғ етдији эталәт вә мөвһуматын әсл маһијјәти һаггында охучуда ајдын тәсәввүр јаратмагдан ибарәтдир:

Румузи-ше'римин дәрк етмәмиш
мә'насыны Сејјид
Кедиб мејханәләрдә лаүбәли мејкүсар
олма.

С. Ә. Ширвани лирикасы вә «Көнүлта вар әлиндә...» гәзәли илә әлагәдар верилән билик шакирдләрдә шаирин классик әдәбијјатымыз тарихиндәки мөвгеји һаггында ајдын тәсәввүр јарадыр, онларын мә'нәви аләминин зәнкинләшмәсинә фајдалы тә'сир көстәрир. Бунунла јанашы сонракы мәрһәләдә шаирин маарифчи ше'рләри, өјүд вә тәмсилләри, мәнзум һекајәләри, сатиралары һаггында шакирдләрә вериләчәк билик ләрин шүурлу вә дәриндән мәнимсәнилмәси үчүн әсаслы зәмин јарадылмыш олур.

●

Сөз бирләшмәси вә чүмләнин мүгајисәли тәдрисинә даир

Севиндик ВӘЛИЈЕВ
педагожи елмләр намизәди, акад. Ј. Һ. Мәммәдәлијев адына Нахчыван ПИ-нин досенти,

Акиф ИМАНОВ
Нахчыван ПИ-нин мүәллими

...ә мәктәбдә апардығымыз мүша...р вә мүәллимләрин иш тәчрү...эстәрир ки, сөз бирләшмәси IV ...э чәтин мәнимсәнилән синтак...һидләрдәндир. Бу чәтинлији сәбәбләр һәм објектив, һәм ...ктив амилләрлә бағлыдыр. ...ив амилләр дедикдә сөз бир...ринә мәхсус мүрәккәб лингвистик хүсусијјәтләр нәзәрдә тутулур. Субјектив амилләр исә һәмин синтактик ваһидин тәдриси методикасынын сәмәрәлилијинә лазыми диггәт јетирилмәмәси илә әлагәдардыр.

Сөз бирләшмәси анлајышынын нәји ифадә етмәсини, онун әмәлә кәлмәсини, тәрәфләринин ифадә васитәләрини, нөвләрини, онларда әсас вә асылы сөзү, бирләшмәни тәшкил едән компонентләр арасындакы әлагәни шакирдләр һеч дә асанлыгла гаврамырлар.

Бир сыра грамматик фактлар (мәсәлән, мүрәккәб сөз вә чүмлә) бә'зи чәһәтләрдән сөз бирләшмәләринә охшајыр, форма вә мәзмун бахымындан бунларла јахынлыг тәшкил едир. Бу охшарлыг шакирдләри тез-тез чашдыра билир.

Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, систематик мәктәб курсу баша чатдыгдан сонра да, шакирдләрин чоху сөз бирләшмәләринин әламәтләрини асанлыгла изаһ едә билмир.

Бунун башлыча сәбәби онунла әлагәдардыр ки, сөз бирләшмәсинин тәдриси сөз вә чүмлә илә мүгајисәдә өјрәдилмир.

Биз бу мәгаләдә сөз бирләшмәсинин сөз вә чүмләдән фәргләндирилмәсинин дидактик имканларындан сөһбәт ачмағы нәзәрдә тутмушуг.

Тә'лимдә, о чүмләдән ана дили тә'лиминдә мүгајисә пријомундан истифадә имканлары чох кенишдир. Бу пријомдан сәмәрәли истифадә етдикдә анлајышларын, грамматик формаларын охшар вә фәргли чәһәтләри үзә чыхыр, дәгигләшир; онларын арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләри шакирд даһа јахшы мәнимсәјир, узун мүддәт јадындан чыхармыр.

Синтаксисдән башланғыч курсун тәдрисиндә шакирдләрә әввәлчә сөз бирләшмәси, сонра исә чүмлә өјрәдилир. Јахшы олар ки, һәмин мәсәләләрин тәдрисинә башланмаздан әввәл, мүәллим шакирдләрин бу саһә илә әлагәдар ибтидаи биликләрини јада салсын, бир нөв, мөвзу илә бағлы мәсәләләри онларын тәсәввүрүндә чанландырсын.

Јени дәрс сөз бирләшмәсинин сөзлә мүгајисәсиндән башланыр. Бунун үчүн әввәлчә шакирдләрә сөз бирләшмәси вә чүмләјә даир нүмунәләр сөјләдилир. Чаваблар динләнилдикдән сонра бу вә ја дикәр чүмләдәки сөз бирләшмәси үзәриндә мүшаһидә апарылыр. Даһа сонра дәрслијин параграфына аид илк шәкилләр үзәриндә лазыми иш апарылмасы тәшкил олунур. Шакирдләр сөз бирләшмәси һаггында мүәјјән тәсәввүр әлдә етдикдән сонра әлавә — аналожи нүмунәләр сөјләјирләр. Һәмин нүмунәләр сырасында әшја илә бағлы оланлары бир сүтунда, һәрәкәтлә бағлы оланлары исә башга сүтунда јазмаг тәклиф едилир:

күмүш гашыг	памбыг јығмаг
тәмиз гашыг	әл илә јығмаг
кичик гашыг	чәркә-чәркә јығмаг
чај гашығы	комбајнла јығмаг
тахта гашыг	әл илә дәрмәк
гол сааты	ағачдан дәрмәк
гызыл саат	нәрдиванла дәрмәк
дивар сааты...	беллә газмаг...

Шакирдләр бу бирләшмәләрдән һәр бирини чүмләләрдә ишләдирләр. Бунунла да онларын диггәти сөз бирләшмәләринин јаранма, формалашма хүсусијјәтинә јөнәлдилир. Шакирдләрә изаһ олунур ки, **сөз бирләшмәсиндә ән азы ики сөз иштирак едир. Бунлардан биринчиси асылы, икинчиси исә әсас тәрәф адланыр. Биринчи тәрәф икинчи тәрәфи изаһ едир, тә'јин едир.**

Даһа сонра шакирдләрин диггәти сөз бирләшмәсини әмәлә кәтирән сөзләр арасындакы грамматик бағлылыға јөнәлдилир. Бу заман суалларын көмәјиндән истифадә олунур.

Верилмиш билик ләри мөһкәмләндирмәк үчүн чалышмалар системиндән истифадә олунур. Чалышмалар васитәсилә апарылан ишләрин мәзмунунда ашағыдакылар нәзәрдә тутулур:

а) әсас сөзлә асылы сөз арасындакы мә'на вә грамматик бағлылыг изаһ едилир;

б) верилмиш сөзләр мә'на вә грамматик чәһәтдән ујғунлашдырылараг сөз бирләшмәләри јарадылыр;

в) асылы сөзләрин морфоложи тәбиәти мәјјәнләшдирилир;

г) сөз бирләшмәләри тәрәфләринин ифадә васитәләри көстәрилир;

ғ) әсас тәрәфләрин ифадә васитәсинә, сөз бирләшмәләринин нөвләринә көрә билик вә бачарыглар формалашдырылыр;

д) сөз бирләшмәләринин башланғыч формасына даир мүвафиг билик верилир; сөз бирләшмәләрини мәтндән башланғыч формада сечмәк бачарығы ашыланыр.

Дәрсин сонунчу мәрһәләсиндә «Мејвә јығымы» мөвзусу үзрә рабитәли мәтн гурмаг үчүн дәрсликдәки 15-чи чалышманын вердији имкандан истифадә олунур. Һәмин чалышма-шәклә бахыб она ад вермәк, сөз бирләшмәләри дүзәлтмәк, һабелә ејни бирләшмәләри чүмләләрдә вә ја бир мәтндә ишләтмәк тәләб олунур. Бу шәкил

CamScanner ilə tarandı
Scanned with CamScanner

һәм исим, һәм дә фе'ли сөз бирләшмәләри дүзәлтмәк үчүн әлверишли имкан јарадыр. Белә ки, шакирдләр ашағыдакы сөз бирләшмәләрини гурмагда, онлары чүмләләрдә ишләтмәкдә чәтинлик чәкмирләр. Конкрет нүмунәләрә диггәт јетирәк:

Алты ушаг, мејвә бағында, мејвә дәрән, долу гуту, сәбәтләрә јығмаг, гутуја бошалтмаг, нәрдивана чыхмаг, ағачларын бол мејвәси, бош гуту, долу сәбәт.

«Колхозун бағында алты нәфәр мәктәбли мејвә јығыр. Онлардан үчү нәрдиванлара чыхыб әлчатмаз будаглардакы мејвәләри дәрирләр. Ушагларын үчү исә јердә мејвәләри гутулара долдурурлар. Ушаглар мејвә јығымында һәвәслә чалышырлар...»

Мөвзу тәдрис олундугдан сонра контрол вә експериментал синифләрдә сөз бирләшмәләринә даир шакирдләрин билик вә бачарыгларынын сәвијјәсини јохлајыб нәтичәләри мүгајисә етдик. Бу мәгсәдлә ашағыдакы суаллардан истифадә етдик.

1) Сөз бирләшмәси нә билдирир?

2) Сөз бирләшмәси сөздән нә илә фәргләнир?

3) Сөз бирләшмәси бөјүкдүр, јохса сөз вә ја чүмлә?

4) Сөз бирләшмәси вә сөзүн охшар чәһәтләри һансыдыр?

5) «Мәним әмәјим республикамын әмәјинә гарышыр» чүмләсиндән сөз бирләшмәләрини башланғыч формасында нечә сечәрсиниз?

6) «Ушаглар мејвә јығымында һәвәслә чалышырлар» чүмләсиндә һансы сөз бирләшмәләри вар? Онларын әсас вә асылы тәрәфләри һансылардыр?

Тәчрүбә көстәрир ки, тутушдурулан әшја, һадисә, просес, анлајыш, форма һаггында там тәсәввүр јарандыгдан сонра мүгајисәнин тәтбиги әһәмијјәтли нәтичә верир.

Сөз бирләшмәси илә чүмләнин мүгајисәли өјрәдилмәсиндә дә бу јолдан истифадә әһәмијјәтлидир. Тәчрүбә көстәрир ки, әввәлчә сөз бирләшмәси вә чүмлә һаггында дәрсликдә верилмиш нәзәри мә'лумат өјрәдилмәли, биликләр практик шәкилдә мөһкәмләндирилдикдән сонра онларын арасындакы охшар вә фәргли чәһәтләр шакирдләрә чатдырылмалыдыр.

Сөз бирләшмәси илә чүмлә арасындакы охшар вә фәргли хүсусијјәтләри үзә чыхармаг мәрһәләси чүмләнин тәдриси илә әлагәдардыр.

Мә'лумдур ки, истәр сөз бирләшмәси, истәр дә чүмлә бир-бири илә әлагәләнә билән сөзләрин бирләшмәси әсасында әмәлә кәлир. Бу әлагәнин тәбиилијинә шакирдләрин диггәтини чәлб етмәк үчүн јазы тахтасынын бир сүтунунда **гонаг, дәфтәр, даш, инәк;** дикәр сүтунда **алмаг—алды, кәлмәк—кәлди, сүд—сүдүдүр, бина—бинадыр** сөзләрини јаздырыб биринчи сүтундакы сөзләри икинчи сүтундакы сөзләрлә әлагәләндирәрәк сөз бирләшмәси вә чүмлә гурмаг үзрә иш апармаг олар. Шакирдләр сөзләри белә әлагәләндирә биләрләр:

1. Гонаг кәлмәк.	1. Гонаг кәлди.
2. Дәфтәр алмаг.	2. Дәфтәр алды.
3. Инәк сүдү.	3. Бу, инәк сүдүдүр.
4. Даш бина.	4, Бу, даш бинадыр.

Сонра шакирдләрә нә чүмлә, нә дә сөз бирләшмәси әмәлә кәтирә билмәјән сөзләр вериб, онлардан чүмлә, сөз бирләшмәләри әмәлә кәтирмәјә чәһд көстәрмәләрини тәклиф етмәк олар (мәсәлән, һәвәскар, чинар; узун, һава; трамвај, стәкан вә с.). Шакирдләр нәтичә чыхарачаглар ки, һәр ики-үч сөзү бир-бири илә әлагәләндириб сөз бирләшмәси вә ја чүмлә әмәлә кәтирмәк олмаз. Демәк, чүмләни тәшкил едән сөзләр арасында мүәјјән бир јахынлыг, әлагә олмалыдыр.

Мә'лумдур ки, һәм сөз бирләшмәси, һәм дә чүмләләр әшјаларла әламәтләр, һәрәкәтләр арасында мүәјјән мүнасибәтләри ифадә едир. Бу, онларын охшарлығы үчүн әсас јарадыр. Шакирдләрә изаһ етмәк лазымдыр ки, «мәктәбә кетмәк» сөз бирләшмәси дә «мәктәбә кетди» чүмләси дә бир-биринә јахын мә'наны ифадә едә билир, бә'зи һалларда бунлар синоним бирләшмәләр кими чыхыш едир. Лакин биринчидә фикир битмир, икинчидә исә фикир тамамланыр.

Дикәр бир чәһәтә көрә дә сөз бирләшмәси илә чүмләнин бир-биринә охшамасыны шакирдләрә баша салмаг олур. Һәлә ашағы синифләрдән онлар билирләр ки, исимләр башга сөзләрлә әлагәјә кирмәк үчүн һалланыр, јә'ни һал шәкилчиләри гәбул едир. Шакирдләрә исмин јиһлик, тә'сирлик, чыхышлыг һалларында олан **ев, еви, евдә, евдән** сөзләрини вериб, **евә** сөзүнү **кетмәк — кетди; еви** сөзүнү **көрмәк — көрдү, евдән** сөзүнү **чыхмаг—чыхды** — сөзләри илә әлагәләндирәрәк ишләтмәк тәклиф олунур; иш просесиндә изаһ едилир ки, **евә** сөзүнү **кетмәк** сөзү илә ишләдиб бирләшмә, **кетди** сөзү илә ишләдиб чүмлә әмәлә кәтирсәк, **евә** сөзүндә һеч бир форма дәјишиклији олмајачаг; јә'ни һәр ики һалда **ев** сөзү јөнлүк һалда ишләнәчәк, евә кетмәк, евә кетди...

Сөз бирләшмәсиндә дә, чүмләдә дә сөзләрин сыраланмасы, дүзүлүшү бир-биринә ујғун кәлир. Мәсәлән, **киноја бахмаг** бирләшмәсиндә дә, **киноја бахды** чүмләсиндә дә биринчи јердә «киноја», икинчи јердә «бахмаг», «бахды» сөзләри ишләнир. Бу да сөз бирләшмәси илә чүмләнин охшарлығыны көстәрән әламәтләрдәндир.

Бүтүн бунлардан сонра чүмлә илә сөз бирләшмәсинин фәргли чәһәтләри үзәриндә дајанмаг, онлар арасындакы фәрги изаһ етмәк мүмкүндүр.

Мә'лумдур ки, чүмлә битмиш бир фикри ифадә едир, интонасија онун әсас әламәтләриндән бири сајылыр. Елә бурадан чыхыш едәрәк чүмләнин әсас әламәтләрини шакирдләрә изаһ етмәк вә сөз бирләшмәсиндә һәмин әламәтләрин олмамасыны онлара анлатмаг лазымдыр. Бунун үчүн конкрет мисалларын мүгајисәли тәһлилинә әсасланмаг тәләб олунур. Мәсәлән, шакирдләрә сол сүтунда мүәјјән чүмләләр (1. Биз киноја бахдыг. 2. Ушаглар китаб охудулар. 3. Кәмаләнин атасы бизә кәлмишди), сағ сүтунда исә сөз бирләшмәләри (киноја бахмаг, китаб охумаг, Кәмаләнин атасы) јазылмыш карточкалар пајланыр. Орадакы нүмунәләр үзәриндә апарылан мүшаһидә вә тәһлил нәтичәсиндә шакирдләр өзләри мүәјјәнләшдирирләр ки, чүмләләрдә битмиш фикир ифадә олунур, онларда нәгли чүмләләрә мәхсус интонасија вар; сөз бирләшмәләриндә исә бу ики әламәт (фикир биткинлији вә интонасија) јохдур.

Шакирдләрә изаһ олунур ки, чүмләдә сөзләрин јерини дәјишәндә дә әввәлки мә'на, әсасән, галыр: мәсәлән, «Атам дүнән кәндә кетмишди» чүмләсиндәки фикирлә «Дүнән атам кәндә кетмишди» чүмләсиндәки фикир арасындакы чидди бир фәрг јохдур. Лакин сөз бирләшмәсиндә тәрәфләрин јерини дәјишмәк мүмкүн дејил.

Шакирдләр буну да билмәлидирләр ки, чүмләнин баш үзвләрдән ибарәт грамматик әсасы олур. Лакин сөз бирләшмәләриндә чүмлә үзвү ахтармаг дүзкүн дејил.

Ахырда ашағыдакы нәтичәләри шакирдләрин дәфтәрләринә јаздырмаг мәсләһәт көрүлүр.

1. Чүмләдә дә, сөз бирләшмәсиндә дә сөзләр бир-бири илә әлагәләнир, бир-бириндән асылы олур.

2. Чүмлә битмиш фикри ифадә едир, сөз бирләшмәләриндә исә бу әламәт јохдур.

3. Чүмләнин грамматик әсасы олур, сөз бирләшмәләриндә исә чүмлә үзвү ахтармаг сәһвдир.

4. Чүмлә битмиш бир фикри ифадә етмәсинә вә мүәјјән интонасијаја малик олмасына көрә фәргләнир, сөз бирләшмәләриндә исә бу хүсусијјәтләр јохдур.

Нәтичә олараг гејд етмәк лазымдыр ки, сөз бирләшмәси вә чүмләнин бу чүр мүгајисәли өјрәдилмәси VII синифдә һәр ики грамматик анлајышын даһа асан мәнимсәдилмәсини тә'мин едир.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Шакирдләрин ССРИ халгларынын достлуғу руһунда тәрбијә едилмәси имканлары

Сәдагәт МУСТАФАЈЕВА
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын ән мүһүм наилијјәтләриндән бири чох чидди сынаглардан чыхмыш ССРИ халгларынын достлуғудур. Совет мәктәби кәнч нәсли халглар достлуғу руһунда тәрбијә едир. Сов.ИКП МК-да күтләви информасија вә тәблиғат васитәләринин рәһбәрләри илә көрүшдә М. С. Горбачов јолдаш демишдир: «...һәјата јени нәсилләр гәдәм гојурлар вә бу нәсилләри тәрбијә етмәк, онлара һарада јашадыглары вә бәшәр тарихиндә чох надир бир һадисәнин, јә'ни јүздән артыг милләтин вә халгын, һәтта ири тарихи ме'јарла јанашылса да сәмими вә јахшы јашамасы кими һадисәнин нечә бәргәрар олмасы барәсиндә мүасир тәсәввүрләр вермәк лазымдыр... Бу ишлә тәмкинлә мәшғул олмаг, өјрәнмәк, һәлл етмәк, тәрбијә етмәк лазымдыр».

Бејнәлхалг аләмдә сосиализмлә капитализм арасында сон дәрәчә кәскин шәкил алан идеоложи мүбаризә шәраитиндә халглар достлуғу истигамәтиндә иш апарылмасы зәрурәт тәшкил едир. Буржуа идеологлары илк нөвбәдә шүурча вә сијаси чәһәтчә һәлә лазыми шәкилдә мөһкәмләнмәмиш олан кәнчләрин мә'нәвијјатына тә'сир көстәрмәкдән өтрү бүтүн васитәләрә ол атырлар. Онлар гурулушумузу вә идеолокијамызы тәһриф етмәк, нәзәрдән салмаг үчүн мәтбуат, радио, әдәбијјат, инчәсәнәт вә дикәр нөв мә'нәви тә'сир васитәләриндән истифадә едирләр. Бу чәһдләри пуча чыхармаг, кәнч нәслә мөһкәм материалист тәсәввүрләри ашыламаг, онларда идеја мәнлији јаратмаг, дүнјакөрүшүмүзүн принсипләринә ујғун һәрәкәт етмәк чарығы тәрбијә етмәк мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишинин башлыча вәзифәләриндән биринә чеврилмәлидир. Партија вә һөкумәтимизин халг маарифи ишчиләри гаршысына гојдуғу мүһүм вәзифәләрдән бири дә ...чиләри өлкәнин бүтүн милләт ... халглары арасында гаршылыглы һөрмәт вә достлуг, ең бөјүк ...ет Вәтәнинә мәһәббәт бејнәлми...лили ... башга өлкәләрин зәһмәткешләри илә һәмрә'јлик руһунда тәрбијә етмәкдир. Совет мәктәби јарандығы илк күндән бу, маариф ишчиләринин мүһүм вәзифәләриндән бири олмуш, бу күн дә өз актуаллығыны сахламагдадыр.

Мәктәбдә бу мәгсәдлә мүхтәлиф истигамәтдә иш апармаға имкан вар, лакин һәмин вәзифәнин јеринә јетирилмәсиндә әдәбијјат тәдрисинин үзәринә даһа мәс'ул иш дүшүр. Белә ки, «ССРИ-нин бүтүн халгларынын меһрибан достлуғуну даһа да мөһкәмләндирмәк» халг маарифи ишчиләринин, о чүмләдән әдәбијјат мүәллимләринин гаршысында дуран мүһүм вәзифәләрдәндир. Әдәбијјат програмында ССРИ халгларынын достлуғундан бәһс едән әсәрләрә кениш јер верилмишдир.

Әлбәттә, әдәбијјат програмына дахил едилән әсәрләрин һамысы барәдә сөһбәт ачыб онлары мөвзу бахымындан тәһлил етмәк имкан харичиндәдир. Она көрә дә фикримизи Х синифдә өјрәдилән әсәрләрин нүмунәсиндә үмумиләшдирмәклә мәһдудлашырыг. Х синифдә ССРИ халгларынын достлуғундан сөһбәт ачмаг имканы верән дөрд бөјүк әсәр өјрәдилир. Бу әсәрләрдән бири Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјесидир. Әсәрдә Азәрбајчан вә ермәни халгларынын тарихи достлуғу, чохмилләтли Азәрбајчан пролетариатынын јарандығы илк илләр реал шәкилдә тәсвир едилир.

Әсәрин тәдрисинә програмда 5 саат вахт ајрылыр. Һәмин дәрс саатларындан икиси әсәрин мәзмуну үзәриндә ишә, үчү пјесин тәһлилинә һәср едилир.

«1905-чи илдә» әсәринин мәзмуну үзәриндә ишә башламаздан әввәл мүәллим кириш мүсаһибәси апармалы вә сөһбәтиндә әсәрин идејасыны бу күнлә, партија вә дөвләтимизин јеритдији сијасәтлә әлагәләндирмәлидир. Бу мәгсәдлә шакирдләрин диггәтини партијамызын XXVII гурултајында М. С. Горбачов јолдашын халглар достлуғу һаггында сөјләдији сөзләрә јөнәлдә биләр: «Биз коммунистләр Ленинин мүдрик вәсијјәтләринә дөнмәдән әмәл етмәли, онлары јени шәраитдә јарадычылыгла тәтбиг етмәли, Совет Сосиалист Республикалары Иттифагынын бүтүн халгларынын меһрибан достлуғуну даһа да мөһкәмләндирмәк наминә милли мүнасибәтләрдә сон дәрәчә диггәтли, принсипиал олмалыјыг».

Бундан сонра мүәллим пјесдә тәсвир едилән тарихи дөвр һаггында мә'лумат верә биләр. Бу чүр әлагә әсәрин идеја мәзмунунун јахшы мәнимсәнилмәси үчүн даһа оптимал зәмин јарадыр.

Шакирдләрин нәзәринә чатдырылмалыдыр ки, пролетариатын кениш вүс'әт алан ингилаби һәрәкатындан нараһат олан чар һөкумәти Азәрбајчан вә ермәни халглары арасына нифаг салмаг сијасәтини јеритди вә бунун үчүн јерли буржуа нүмајәндәләриндән истифадә етди.

«1905-чи илдә» әсәриндә бәдии әксини тапан бу һадисә Х синиф шакирдләринә тарихдән дә мә'лумдур. Мүәллим һәмин танышлығы јада салараг гејд едир ки, Бакы губернатору Накашидзе Азәрбајчан вә ермәни буржуазијасынын нүмајәндәләри илә бирликдә Бакыда февралын 6-дан 9-на гәдәр давам едән ермәни-мүсәлман гырғыны төрәтди. Јүзләрлә адам өлдүрүлдү вә јараланды.

М. Әзизбәјов, А. Чапаридзе, М. Б. Гасымов, М. Мәммәдјаров, А. Стопани, П. Монтин, С. М. Әфәндијев, М. Василјев-Јужин, Ә. Ахундов, А. Бекзадјан вә башга болшевикләр бу гардаш гырғынынын гаршысыны алмаға чалышырдылар. М. Әзизбәјов дејирди: «Сиз, еј өзүнү јаландан сүлһ тәрәфдарлары кими көстәрәнләр, сиз јохсулларын ганы үчүн чавабдеһсиниз, өзүнүзү халга тәрәфдар кими көстәрмәјә чалышмајын, сиз Накашидзе илә иттифага кирәрәк гырғыны һазырладыныз вә бунунла да Загафгазија зәһмәткешләрини Русија фәһләләринин үмуми мүбаризәсиндән узаглашдырдыныз. Унутмајын ки, гисас күнү габагдадыр» (бах: «Азәрбајчан тарихи», II чилд, Азәрбајчан ССР ЕА нәшријјаты, Бакы, 1964, сәһ. 584).

Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» пјеси бу тарихи һадисәләрдән, онларын әһалијә тә'сириндән, чамаатын бу гырғына мүнасибәтиндән бәһс едир.

Әсәрин мәзмуну илә танышлыг заманы, јери кәлдикчә мүәллим шакирдләрин диггәтини халглар достлуғундан, мүхтәлиф милләтләрин нүмајәндәләринин бир мәгсәд уғрунда әлбир ингилаби мүбаризәсиндән бәһс едән парчалара јөнәлтмәлидир.

Пјесин тәһлили заманы исә, мүәллим әсәри бу күнлә әлагәләндирмәли вә шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр ки, Бөјүк Октјабр сосиалист ингилабынын гәләбәсиндән сонра «ики гардаш күтлә» бир аилә кими хошбәхт вә азад јашамаға башлады. Бу достлуг «мүһарибә илләриндә даһа парлаг аловла алышды вә харичдә тәкчә дүшмәнләримизи јох, достларымызы да һејрәтләндирди» (М. И. Калинин. О коммунистическом воспитании и воинском долге. Сб. статей и речей, М., 1958, с. 588).

Вахтилә һадисәләри чәрәјан етдији Туғ кәндинин 940 сакини мүһарибә илләриндә чәбһәјә јолланды. Онлардан 230-у кери дөнмәди. Григори Григорјан вә Бәјләр Чаһанкиров гәһрәманлыгла һәлак олдулар. Аббас Јеганов, Михајил Чавадјан, Шмавон Атајан, Әшрәф Чаһанкиров өз чанларыны Вәтән уғрунда гурбан вердиләр.

Туғун оғуллары баталјон, полк, ескадрилја командири, сырави әскәр олдулар. Брестдә вә Мокилјовда дүшмәнин илк һәмләсинә синә кәрдиләр. Москванын сон нәфәсләринәдәк горудулар, мүһасирәдә галан Ленинграды мүдафиәјә галхдылар. Берлинин алынмасы уғрунда вурушдулар. Туғлуларын адлары Совет Иттифагы Мә'лумат бүросунун хәбәрләриндә, Али Баш Команданлығын әмрләриндә Азәрбајчанын, Украјнанын, Русијанын, Күрчүстанын, Ермәнистанын, Өзбәкистанын оғул вә гызларынын адлары илә јанашы чәкилди (бах: Б. С. Кеворков. В семье единой, Азербайджанское Государственное издательство, Баку, 1978, с. 52).

Һазырда Дағлыг Гарабағда ССРИ-нин 20 милләтинин нүмајәндәләри — ермәниләр, азәрбајчанлылар, руслар. украјналылар, күрчүләр, белоруслар, јәһудиләр, литвалылар, латышлар вә б. јанашы јашајырлар.

Сонра мүәллим, синфә әсәрин тәһлили илә бағлы суалларла јанашы, шакирдләрин диггәтини ССРИ халгларынын достлуғу проблеминә чәлб едән суаллар да верә биләр:

1. Ики халгын сарсылмаз достлуғу әсәрин һансы сурәтләриндә даһа габарыг шәкилдә нәзәрә чарпыр?

2. Пјесдәки ингилабчы фәһлә сурәтләринин халглар достлуғу һаггында

Scanned with CamScanner

һансы сөзләри даһа чох јадынызда галыб?

3. Азәрбајчан вә ермәни халгларынын Совет һакимијјәти дөврүндәки һәјаты һаггында нә билирсиниз? вә с.

Дәрсин сонунда мүәллим евдә «1905-чи илдә» әсәриндә халглар достлуғунун тәрәннүмү» вә ја «Гәләбәләримизин күчү достлугдадыр» мөвзуларындан бириндә инша јазмағы тапшырыб дәрси јекунлашдыра биләр.

С. Вурғунун X синифдә тәдрис едилән «Вагиф» драмы шаирин халглар достлуғуну бөјүк мәһәббәтлә тәрәннүм едән ири һәчмли әсәрләриндән биридир.

Үмумијјәтлә, халглар достлуғу мөвзусу шаирин јарадычылығындан гырмызы хәтлә кечир. Шаир өзү бу барәдә дејирди: «Бизим совет мәфкурәмизин үстүнлүкләриндән бири дә Совет Иттифагы халгларынын достлуғу идејасыдыр. Бу достлуг һәмишә совет әдәбијјатынын ән көзәл мөвзуларындан бири олмушдур. Һәјатымызда халглар достлуғу әбәди олдуғу кими, бу мөвзу да әбәдидир» (С. Вурғун, Әсәрләри, V чилд, «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1972, сәһ. 331).

Мүәллим бу мәсәләни диггәт мәркәзиндә сахлајараг, «Вагиф» пјесинин тәдрисинә башламаздан әввәл шакирдләрә әсәрдә тәсвир олунан дөвр һаггында гыса мә'лумат верә биләр.

Әсәрин тәһлили заманы да, мүәллим јаделли ишғалчылара гаршы мүбаризәјә галхмыш халгымызын дар күндә јахын гоншуларынын — ермәниләрин, күрчүләрин көмәјинә архаландығыны шакирдләрә изаһ етмәлидир.

Тәсадүфи дејил ки, әсәрдә халгы, ели тәмсил едән сурәтләр ичәрисиндә Елдар, Күрд Муса, Күлнар вә башгалары илә јанашы Тамара, Шалико, Аршак, кичик күрчү дә вар. Мүхтәлиф халгларын нүмајәндәләри бирләшиб, дүшмәнә мүгавимәт көстәрирләр .

Шаир чох һаглы олараг бу достлуғу давам вә инкишаф етдирмәјә чағырыр. «Башы ајагланмыш гачарлара» бир даһа дирчәлмәк имканы вермәмәк үчүн халгларын меһрибан гардашлыг аиләсиндә бирләшмәси вачибдир. Әсәр бу гәти гәнаәтлә дә битир вә инсанлары достлуға, бирлијә сәсләјир.

Әсәрин тәһлили илә бағлы иши јекунлашдырдыгдан сонра мүәллим сөјләјә биләр ки, «Вагиф»дәки гардашлыг, достлуг идејаларыны С. Вурғун Совет халгынын алман фашизминә гаршы мүбаризә апардығы о күнләрдә даһа да инкишаф етдирди. Загафгазија халгларынын Тбилисидә чағырылмыш антифашист митингиндә шаир дејирди: «Загафгазијанын гардаш халглары олан биз күрчүләр, ермәниләр вә азәрбајчанлылар өз тарихимиздә дәфәләрлә үмуми дүшмәнимизә гаршы, јә'ни јаделли ишғалчылара гаршы әлбир мүбаризәдә бирләшмишик.

...Бу күн биз үмуми дүшмәнимиз олан немес фашизми илә үз-үзә дурмушуг. Бөјүк бабаларымыз олан Таријел, Сасунлу Давид, Бабәк вә Корођлунун өлмәз сималары фикримиздә јенидән чанлансын. Гој кечилмәз Гафгаз дағларынын диби көрүнмәјән дәрәләри немес ишғалчылары үчүн мәзарыстан олсун» (С. Вурғун, Әсәрләри, V чилд, «Елм» нәшријјаты, Бакы, 1972; сәһ. 200).

Тәбии фәлакәтдән зәрәр чәкмиш күрчү халгына бүтүн Совет Иттифагынын нүмајәндәләри илә јанашы, азәрбајчанлылар да көмәк әлләрини узатдылар. 20 јашлы елоғлумуз Раһиб Мәммәдов селә дүшмүш 28 күрчүнү хилас едиб өз чаныны гурбан верди. Күрчүстан КП МК-нын биринчи катиби Д. Патиашвили јолдашын гәһрәманын аиләсинә көндәрдији телеграмда дејилир: «Раһибин гәһрәманлыг һәрәкәти күрчү вә Азәрбајчан халгларынын, чохмилләтли өлкәмизин бүтүн халгларынын гардашлығы вә бејнәлмиләл достлуғунун јүксәк идеалларына һәдсиз сәдагәтин парлаг нүмунәси кими Күрчүстан зәһмәткешләринин хатирәсиндә әбәди галачагдыр» (бах: «Коммунист» гәзети, 6 феврал, 1987-чи ил).

Дејиләнләр шакирдләрин «Вагиф» пјеси илә бағлы тәәссүратыны бугүнкү һәјатымызла әлагәләндирәр, әсрләрин сынағындан кечмиш достлуғумузун даими, әбәди, сарсылмаз олдуғу барәдә тәсәввүрү бир даһа möhкәмләндирәр вә кәнчлијин тәрбијәсинә дәрин тә'сир бағышлајар.

Дәрсин сонунда мүәллим «Вагиф» әсәриндә Загафгазија халгларынын јаделли дүшмәнләрә гаршы әлбир мүбаризәси» вә ја «Достлуғун гүдрәти» адлы инша јазмағы тапшырыб, дәрси јекунлашдыра биләр.

Мәммәд Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы Совет халгынын Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә көстәрдији гәһрәманлығы, бирлији тәрәннүм едән ән көзәл әсәрләрдәндир. Тәсадүфи дејил ки, поема Дөвләт мүкафатына лајиг көрүлмүшдүр.

Поеманын тәдрисинә 4 саат вахт ајрылмышдыр. Бу дәрс саатларындан һәм дә шакирдләрин ССРИ халгларынын достлуғу руһунда тәрбијә едилмәси үчүн сәмәрәли истифадә етмәк мүмкүндүр.

Поеманын охусуна башламаздан әввәл, мүәллим шакирдләрә әсәрин гәһрәманы Һүсејнбала Әлијев һаггында мә'лумат верә биләр. Сөјләјә биләр ки, бөјүк Ленинин адыны дашыјан шәһәрин мүдафиәсиндә гәһрәманлыгла дөјүшән Һүсејнбала Әлијев сонунчу дөјүшдә 3 дүшмән тәјјарәси илә дөјүшә кирмиш, өлүмчүл јараланмыш, амма тәјјарәсини сағ-саламат өз мејданчаларына ендирмишди. Һәким онун бәдәниндә 17 јара сајмышды. Онлардан 3-ү өлүмчүл иди.

Вәтән Һүсејнбаланын гәһрәманлығыны јүксәк гијмәтләндирмиш, о, өлүмүндән сонра Ленин орденинә лајиг көрүлмүшдүр.

Әсәрин охусу заманы мүәллим мүһарибә илләриндә Совет халгынын бирлијини, мүхтәлиф милләтләрин (әсәрдә рус вә Азәрбајчан) нүмајәндәләри арасындакы достлуғу әкс етдирән парчалара хүсуси диггәт јетирмәли, онлары даһа габарыг шәкилдә шакирдләрин нәзәринә чатдырмалыдыр.

Поеманын тәһлили заманы да мүәллим Һүсејнбала илә Алексејин достлуғуна хүсуси диггәт јетирмәлидир. Шакирдләрә бу ики кәнчин достлуғу, Вәтәнә сонсуз мәһәббәтләри поемадан кәтирилән конкрет мисаллар әсасында өјрәдилмәлидир.

Поеманын тәһлили баша чатдыгдан сонра мүәллим Вәтән уғрунда гурбан кедән мүбаризләрин хатирәсинин бу күн дә бүтүн Совет халгы тәрәфиндән әзиз сахланылдығы, ССРИ-нин бүтүн шәһәр вә кәндләриндә онларын шәрәфинә учалдылмыш абидәләрин гајғы илә горунмасындан нүмунәләр көстәрә биләр. Дејә биләр ки, бу күн Ленинградын Гәләбә мејданында учалдылмыш «Ленинградын гәһрәман мүдафиәчиләринә» хатирә ансамблы һәм дә бу шәһәр уғрундакы дөјүшләрдә чаныны гурбан вермиш азәрбајчанлы Һүсејнбала Әли оғлу Әлијевин вә халгымызын онларла башга оғулларынын да хатирәсини әбәдиләшдирир. Дәрсдә һәмин абидәни әкс етдирән фотошәкли дә нүмајиш етдирмәк фајдалыдыр. Ленинграддакы 358 нөмрәли мәктәбдә гәһрәманын һәјат јолуну әкс етдирән күшә јарадылыб. Мәктәбин шакирдләри гәһрәманын мәзарына бөјүк еһтирам көстәрирләр. Шакирдләрин әлилә бурада чохлу ағач әкилмиш, әтраф сәлигәјә салынмышдыр.

Сонра мүәллим синфә ашағыдакы суалларла мүрачиәт едә биләр:

1. Поемада Һүсејнбала илә Алексејин достлуғу нечә тәсвир олунур? Шаир онлары нечә тәгдим едир?

2. Һүсејнбаланы өз һәјатыны тәһлүкәјә атараг Алексеји гуртармаг үчүн кетмәјә һансы гүввә сөвг едирди?

3. Әсәрдә ССРИ халгларынын сарсылмаз достлуғу нечә тәрәннүм едилир?

Дәрсин сонунда евдә «Дөјүшләрдә сынанмыш достлуг» вә ја «Гәһрәманлар унудулмур» мөвзуларындан бириндә инша јазмағы тапшырыб дәрси јекунлашдырмаг олар.

«Абшерон» романынын әсас гәһрәманлары кәнчләр олса да, бурада Азәрбајчанын чохмилләтли фәһлә синфинин бүтүн нәсилләринин нүмајәндәләри вар.

Үмумијјәтлә, әсәрдәки сурәтләри үч групa бөлмәк олар:

I груп: Уста Рамазан, Семјон Василјевич Волков, Серкеј Тимофејевич Василјев.

II груп: Гүдрәт вә Лалә Исмајылзадәләр. Дмитри Семјонович Минајев вә Фикрәт.

III груп: Таһир, Чәмил, Ләтифә, Меһман, Сәмәндәр, Биләндәр, Гриша, Миша, Әһәд, Сәмәд, Мәммәд, Әһмәд вә Бајрам Бајрамлы.

Бу романда халглар достлуғунун бариз нүмунәләри верилмишдир.

Таһирин фәһлә кими јетишмәсинә Уста Рамазанла бирликдә, Волков вә Василјев дә аз әмәк сәрф етмирләр. Таһир дә Гришаны вә Мишаны Сәмәндәр вә Биләндәр кими өзүнә јахын дост билир.

Елә әсәрин гәһрәманларынын һамысына чәтинликләрә синә кәрмәјә, туфанлы күнләрдә ачлыға, сусузлуға дөзәрәк иши давам етдирмәјә гүдрәт верән бу гүввәдир, бу достлугдур!

Халглар достлуғундан бәһс едән әсәрләрин бу шәкилдә өјрәдилмәси шакирдләрдә гардаш халглара гаршы мәһәббәт һисси тәрбијә едәр, онлара Совет халгынын тарихи гәһрәманлыг вә әмәк ән'әнәләринә һөрмәт ашылајар.

●

Scanned with CamScanner

Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән грамматик минимумун мүәјјәнләшдирилмәси принсипләри

Әнвәр АББАСОВ
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин елми ишчиси

Мә'лум олдуғу кими, рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнни гаршысында гојулмуш башлыча мәгсәд шакирдләри бу дилә практик олараг јијәләндирмәкдән ибарәтдир. Һеч шүбһәсиз ки, буна наил олмагда зәрури грамматик материаллара истинад едилмәси дә тә'лимин мәзмунунда мүстәсна рол ојнајыр. Бәс, лазыми грамматик материаллар һансы принсипләрә әсасән сечилмәлидир? Апардығымыз ахтарышлар бу принсипләрин ашағыдакылардан ибарәт олдуғуну сөјләмәјә әсас верир.

1. Ашағы синифләрдә ашыланмыш бачарыг вә вәрдишләрин нәзәрә алынмасы принсипи. IV синифдән башлајараг мүәјјән етмәк лазымдыр ки, шакирдләр бу мәрһәләјә гәдәр грамматик материаллар үзрә һансы бачарыг вә вәрдишләрә јијәләнмишләр. Онлар һансы грамматик формалары вә синтактик конструксијалары өјрәнмишләр. Мәсәлән, исимләрә хас олан бә'зи морфоложи әламәтләр: һал вә мәнсубијјәт, чәм шәкилчиләри II вә III синифләрдә практик олараг өјрәдилир. Исимләрин V синифдә дә өјрәдилмәсини давам етдирмәк нәзәрдә тутулур. Она көрә дә орта консентрдә Азәрбајчан дилинин грамматикасы үзрә исмә аид билик, бачарыг вә вәрдишләрин әһатә системинин ибтидаи синифләрдә верилмиш билик, бачарыг вә вәрдишләрин зәмининдә әһатә едилмәси тәләби гаршыја чыхыр. Бу тәләб исә мүһүм принсипләрдән бири кими тәзаһүр едир.

2. Функсионал вә нитг инкишафы принсипи. Бу принсипә мүвафиг олараг рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән грамматик минимума елә дил материаллары дахил едилир ки, онлар шакирдләрин нитг фәалијјәти көстәрмәсинә бу вә ја дикәр дәрәчәдә лазымлы олсун. Она көрә дә нитг инкишафы бахымындан о гәдәр практик әһәмијјәти олмајан грамматик материалларын минимума дахил едилмәси мәгсәдәмүвафиг һесаб едилмир.

Лакин ону да унутмаг олмаз ки, грамматик материалларын нитг инкишафы бахымындан зәрурилијини әсасландыран башлыча амил онларын һансы шәраитдә өјрәдилмәси илә даһа чох әлагәдардыр.

Һәр бир грамматик категоријанын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләри вар. Бу хүсусијјәтләрин бә'зән ајрыча сијаһысыны чыхармаг мүмкүндүр. Анчаг бунларын һамысы Азәрбајчан мәктәбләриндә Азәрбајчан дили вә рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили фәнләри үчүн ејни дәрәчәдә зәрури дејил. Рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дилиндән грамматик материалларын анчаг функсијасыны өјрәтмәк вачиб һесаб едилир. Мәсәлән, исмин һал вә мәнсубијјәт шәкилчиләри, онларын сөз бирләшмәси вә чүмлә тәртибиндәки функсијасы практик јолла шакирдләрә өјрәдилир. Јахуд фе'лин заманлары кечиләркән заман анлајышы әмәлә кәтирән шәкилчиләр, онларын чүмләдәки функсијасы нитг нүмунәләри әсасында мәнимсәдилир. Бир сыра башга грамматик материалларын сечилмәсинә дә бу бахымдан јанашмаг лазым кәлир.

Демәк, рус мәктәбләринин IV—VIII синифләриндә Азәрбајчан дилиндән грамматик минимум мүәјјәнләшдириләркән функсионал вә нитг инкишафы истигамәти принсипини нәзәрә алмаг мәгсәдәујғун һесаб едилир. Бу принсипин нәзәрә алынмасы үчүн ашағыдакы тәләбләри көзләмәк әһәмијјәтли һесаб олунур:

1) грамматик материалы сөз бирләшмәси јарада билмәк бахымындан сечмәк;

2) грамматик материалы чүмлә гурулмасында ролуна көрә сечмәк.

3. Грамматик һадисәләрин типиклији принсипи. Грамматик минимумун мүәјјәнләшдирилмәсиндә башлыча принсипләрдән бири кими, грамматик һадисәләрин типиклији дә нәзәрә алыныр. Икинчи дил тә'лими мәзмунуна аид грамматик минимумун сечилмәси ... истинад едилир.

Бу принсипин әсас маһијјәти онун дил үчүн даһа характерик олан оризинал формалары өзүндә үмумиләшдирмәси илә изаһ олунур, јә'ни бурада елә дил һадисәләри, грамматик хүсусијјәтләр мүәјјәнләшдирилир ки, онлар һәмин дилин өзүнәмәхсуслуғуну еһтива едир. Мәсәлән, Азәрбајчан дилинин фонетикасында аһәнк гануну, вурғунун сон һечанын үзәринә дүшмәси, сөзләрдә гоша саит вә самитләрин, апострофун ишләнмәси вә с. грамматикада нитг һиссәләринин әламәтләри, исимләрдә инсан ады билдирән сөзләрин **ким?** галан чанлы вә чансыз әшјалары билдирән сөзләрин **нә?** суалына чаваб вермәси, исимләрлә мигдар сајларынын јанашы ишләнмәси, чүмләдә мүбтәда вә хәбәрин узлашмасы вә с. кими спесифик чәһәтләр буна нүмунә ола биләр. Әлбәттә, бу чәһәтләр һәр һансы башга дилләә мүгајисәдә мејдана чыхыр. Бу чүр нүмунәләри шакирдләрә өјрәтмәк, онларда дилин характерик чәһәтләри һаггында мүәјјән тәсәввүрүн јаранмасына наил олмаг лазымдыр. Чүнки белә типик һадисә вә фактлары өјрәнән шакирдләр Азәрбајчан дилинин өзүнәмәхсуслуғуна бәләд олурлар.

4. Ана дилинин нәзәрә алынмасы принсипи. Белә бир принсипә милли мәктәбләрдә рус дили тә'лими үзрә тәдгигат апармыш дилчи-методистләрдән В. В. Аракинин, А. М. Кимин, А. Е. Супрунун тәдгигатларында истинад едилмишдир. Икинчи дил тә'лиминдә шакирдләрин ана дилинә истинад етмәјин зәрурилијини нәзәрә алараг, бу принсип рус мәктәбләриндә Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунун ишләнмәсиндә дә фајдалы һесаб олунур.

Көстәрилән принсипә көрә ана дилинә мәхсус олан спесифик чәһәтләри Азәрбајчан дилинин грамматик хүсусијјәтләри илә мүгајисәдә мүәјјәнләшдирмәк лазымдыр. Бурада Азәрбајчан дилиндән грамматик формаларын өјрәдилмәсинин зәрурилији рус дилинин һәр һансы грамматик хүсусијјәтинин фонунда мүәјјән едилир. Мәсәлән, **Мән охујурам. Сән охујурсан** чүмләләриндә I вә II шәхс сонлуглары — грамматик форма шәкилчиләри рус дилиндә ишләнмәдијиндән онлары өјрәтмәк лазым кәлир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, һәр ики дилдә чүмлә анлајышы ејни чүр шәрһ едилир; чүмләнин битмиш фикир ифадә етдији билдирилир. Лакин онун нитгдәки тәзаһүр формасында фәргләр, спесифик чәһәтләр мејдана чыхыр. Мәсәлән:

Мәктәбә кедирәм—М+Х
Иду в школу—Х+М

Нүмунәдән көрүндүјү кими, Азәрбајчан вә рус дилләриндәки чүмләләрдә сөзләрин сыраланмасы арасында әсаслы фәрг вар. Она көрә дә синтаксислә әлагәдар материаллары сечәркән чүмләдә сөзләрин сыраланмасына, чүмләнин структуруна диггәт јетирилмәлидир.

Мә'лум олдуғу кими, рус дили славјан дилләри групуна, Азәрбајчан дили исә түрк дилләри аиләсинә мәнсубдур. Бу дилләр һәм луғәт еһтијатына, һәм дә морфоложи вә синтактик хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән кәскин шәкилдә фәргләнир. Грамматик материалларын сечилмәси заманы бу фәргләр нәзәрә алынмалыдыр. Ишин бу аспектдә апарылмасы Азәрбајчан дили тә'лими вәзијјәтинин јахшылашдырылмасына ики чәһәтдән тә'сир көстәрир:

1) Азәрбајчан дилиндән спесифик дил һадисәләрини мүәјјәнләшдирмәк вә тә'лимин үмуми мәзмунунда онлары нәзәрә алмаг бу дилин тә'лими ишинин сәмәрәлилијини артырыр;

2) рус дилинин Азәрбајчан дили илә ујғун хүсусијјәтләрини мүәјјәнләшдирмәк, транспозисија һадисәси әмәлә кәтирә билән грамматик һадисәләри диггәт мәркәзиндә сахламаг, Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунда белә материалларын нәзәри шәрһинә аз јер вермәк дил тә'лиминин практик истигамәтини күчләндирир.

5. Диференсиал әһәмијјәтлилик принсипи. Дилимиздә елә һадисәләр вар ки, онлар (һалланма, чәмләнмә, мәнсубијјәтә көрә дәјишмә) мүхтәлиф грамматик категоријалара (исим, сифәт, сај, әвәзлик вә с.) аиддир. Белә дил һадисәләриндән бир чоху конкрет бир грамматик категорија үчүн даһа характерикдир. Она көрә дә грамматик минимум тәртиб едиләркән грамматик категоријаларын диференсијасына әсасланмаг башлыча шәрт һесаб олунур. Бу принсипә әсасән грамматик материаллар (ајры-ајры нитг һиссәләри вә чүмлә үзвләри) үчүн ејни олан хүсусијјәтләрин бир јердә өјрәдилмәси мәгсәдәмүвафиг һесаб едилир. Мәсәлән, исимләр һал шәкилчисини гәбул едәрәк дәјишир. Биз исимләрин һалланмасыны зәрури грамматик минимум кими шакирдләрә өјрәдирик. Еләчә дә сајлар исим кими һал-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ланыр. Исимләрлә сајларын һалланмасы арасында әсаслы фәрг олмадығындан сајлар тәдрис едиләркән онларын һал категоријасына мүнасибәтини кенишлији илә өјрәтмәјә еһтијач галмыр.

Јахуд исимләрин чәмләнмәси илә әлагәдар комментарија верилир. Дилимиздә чәм шәкилчиси гәбул едән нитг һиссәләри чохдур. Лакин чәм шәкилчисини јалныз исми кечәркән өјрәтмәк даһа мәгсәдәујғун һесаб едилир.

Нәтичә олараг гејд етмәк лазымдыр ки, рус мәктәбләринин IV—VIII синифләриндә Азәрбајчан дилиндән грамматик материаллары сечмәк үчүн диференсиал әһәмијјәтлилик принсипинин көзләнилмәси ашағыдакы хүсусијјәтләр бахымындан курсун мәзмунунун оптималлығыны артырыр:

1) Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунда тәкрарларын гаршысы алыныр;

2) Азәрбајчан дили тә'лими мәзмунунда практик иш үчүн кениш имкан јараныр.

6. Омонимлик принсипи. Бу принсип тәләб едир ки, грамматик формаларын сечилмәсиндә онларын омонимлији нәзәрә алынсын; омоним харак-

...

олунаркән онларын даһа әсаслы вә мөһкәм өјрәдилмәси нәзәрдә тутулсун. -ы(-и, -у, -ү) шәкилчиси һәм исмин тә'сирлик һалыны, һәм дә III шәхс мәнсубијјәтини билдирир; -мыш (-миш, -муш, -мүш) шәкилчиси һәм фе'лин кечмиш заман шәкилчиси, һәм кечмиш заман фе'ли сифәт шәкилчиси, һәм дә фе'лин рәвајәтинин гысалдылмыш форма шәкилчиси олмасы бахымындан омоним характери дашыјыр. Бу типдән олан грамматик материаллары тә'лимин мәзмунуна дахил едәркән онларын омоним хүсусијјәтини нәзәрә алмаг лазымдыр. Әкс һалда шакирдләр белә материаллары өјрәнәркән охшар хүсусијјәтләр бахымындан сәһвә јол верәр вә онлардан нитг фәалијјәтиндә мәгсәдәмүвафиг гајдада истифадә едә билмәзләр.

Бүтүн бунларла јанашы, гејд етмәк лазымдыр ки, грамматик минимума дахил олан материаллар бир систем һалында, өзү дә шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә ујғун олараг верилмәли, материаллар елми чәһәтдән дүзкүн олмалыдыр. Грамматик минимумун мүәјјәнләшдирилмәсиндә дәгиглијә диггәт јетирилмәли вә елми тәһрифләрә јол верилмәмәлидир.

●

Диспут-дәрсләрин апарылмасы тәчрүбәсиндән

Пиралы ӘЛИЈЕВ

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин аспиранты

Педагожи вә методик әдәбијјатда диспут методу һаггында санбаллы фикирләр ирәли сүрүлүр. М. Меһдизадә јазыр: «Диспут нисбәтән мәһдуд шәкилдә ишләдилән методдур. Буна мүәллим о заман мүрачиәт едир ки, шакирдләрдә бу вә ја башга елми мәсәлә һаггында мүхтәлиф рә'јләр әмәлә кәлир, буна хүсусилә әдәбијјат дәрсләриндә, бу вә ја дикәр јазычынын персонажлара вердикләри рол вә гијмәтин зиддијјәтли чәһәтләринин мүзакирәси мәгсәдилә мејдан верилир» (М. Меһдизадә. Үмумтәһсил мәктәбләриндә тә'лим-тәрбијә просесинин тәкмилләшдирилмәси јоллары. Бакы, 1982. сәһ. 135).

Тәчрүбә вә мүшаһидәләр көстәрир ки, әдәбијјат дәрсләриндә диспутларын тәшкили бөјүк тәрбијәви әһәмијјәтә маликдир.

Әдәби диспут шакирдләрә бәдии әдәбијјаты дүшүнәрәк охумағы, һадисәләрин мәғзини баша дүшмәји өјрәдир, шакирдләрдә мүстәгиллији инкишаф етдирмәјә, әсәрә тәнгиди јанашмаға көмәк едир, шакирд коллективи һаггында, шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләри вә мејлләри һаггында мүәјјән тәәссүрат јарадыр.

Әдәби диспутлар мүхтәлиф типли дәрсләрин оптималлашмасына (активләшмәсинә дә) көмәк көстәрир.

Әдәбијјат програмында (бах: Үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы, Бакы, «Маариф» нәш., 1986, сәһ. 12, 13, 16) бә'зи мөвзуларын диспут формасында тәдриси фикри ирәли сүрүлмүшдүр. Әдәбијјат дәрсләриндә әдәби диспутларын үстүнлүкләриндән бири ондадыр ки, шакирдләр ашағы синиф-

... мүстәгил фикир сөјләмәк, мүһакимә вә мүлаһизәләрини билдирмәк вәрдишләри газанырлар. Јухары синифләрдә исә онлар мүәјјән елми мүбаһисәләрә киришир, өз фикирләрини әсасландырылмыш дәлилләрлә мүдафиә етмәји бачарырлар.

Ичтимаи елмләр кафедралары мүдирләринин Үмумиттифаг мүшавирәсиндә Сов.ИКП МК-нын Баш катиби М. С. Горбачов јолдаш демишдир: «Елм бизә она көрә кәрәкдир ки, кәнчләрин мүстәгил, јарадычылыгла дүшүнмәк габилијјәтини формалашдырсын, тәрбијә етсин, јајсын».

Мәктәбләримиздә диспут-дәрсләр бир нечә формада кечир. Белә ки, бә'зиләри әввәлчәдән һазырлашырлар. Лакин бу заман шакирдләрин һазырлығы диспутун гуру вә чансыз кечмәсинә сәбәб олур. Ким, нә суалы верәчәји, һансы мүбаһисәни ачачағы һамыја бәлли олдуғу үчүн марагсыз гаршыланыр. Мүәллимләримиз шакирдләрин чыхышыны динләркән әдәби вә елми изаһлара јол вермирсә, онда бу иш һаггында нечә мүбаһисә апармаг олар? Фикир, идеја шакирдләрин чыхышында дүзкүн ифадә олунур, лакин бу ишдә мүстәгиллик өзүнү көстәрмир. Биз о мүәллими вә методистләри дүзкүн һесаб едирик ки, әдәбијјат диспутларыны синфин мүзакирәсинә верир. Мәһз белә мараглы вә чанлы синиф сөһбәтләриндә фикир мүбадиләси јараныр, бу да елми вә әдәби тәләбләрә чаваб верир. Ишин әсас мәгсәди синифдә чанлы әһвал-руһијјә јаратмаг вә мүбаһисәли суаллары арашдырмагдыр. Һәрби-вәтәнпәрвәрлик мөвзулу әдәби диспут-дәрсләр әввәлчәдән дә һазырлана биләр. Дәрсдә диспутун мүвәффәгијјәтлә кечирилмәси үчүн габагчыл мүәллимләримиз әввәлчә үмуми шәртләрә чаваб верирләр. Белә ки, бурада чох шеј мүәллимин шәхсијјәтиндән асылыдыр. Јалныз јүксәк билик мәдәнијјәтинә малик олан, һәмишә шакирдләрдән «бачармалысан», «өз мүлаһизәләрин олмалыдыр» — дејә тәләб едән мүәллим дәрсләриндә гызғын мүбаһисәләрин олачағына инана биләр. Чох тәәссүф ки, мәктәб тәчрүбәсиндә һәмишә белә олмур. Фүзули рајонунун Јағлывәнд кәнд орта мәктәбинин онунчу синиф шакирди өз иншасында сүбут етмәк истәјир ки, С. Вурғунун «Вагиф» әсәри пис вә марагсыздыр. Бах, бурада онунла сөһбәт етмәк, мүбаһисә апарыб инандырмаг лазымдыр. Бир нечә күн кечәндән сонра, шакирд јенидән иншаны тәзәләјиб кәтириб мүәллимә тәгдим едир. Артыг инди јазыр ки, С. Вурғунун бу пјеси ән көзәл вә мараглыдыр. Ахырда да «бизә бу әсәр чох лазымдыр, дејирләр» чүмләсини јазыр.

Башга бир мәктәбдә исә буна охшар һадисә илә растлашдыг. Бурахылыш синфиндә ичмал мөвзу тәдрис олунаркән И. Гасымовун вә Һ. Сејидбәјлинин «Узаг саһилләрдә» әсәринин тәһлилиндән данышан шакирдин мүәллим сөзүнү кәсәрәк, әсәби һалда дејир: «Мәкәр сән јадындан чыхармысан ки, VI синифдә бу образы нечә тәһлил етмишик?». Бу характерли тәһлил бизи нараһат едән мәсәләнин һәллинә көмәк етмир.

Габагчыл әдәбијјат мүәллимләри билирләр ки, јухары синиф шакирдләринин өз спесифик психоложи хүсусијјәтләри вар. Мәһз мәктәб интизамы кәләчәк совет чәмијјәтинин апарычысы олан мәктәблиләрин формалашмасына мүсбәт тә'сир көстәрир.

Јухары синиф шакирдләринин тәфәккүрү тәнгиди характер дашыјыр. Бу тәнгиди јанашма мөвзусу һәрби-вәтәнпәрвәрликдән бәһс едән әдәби-бәдии әсәрләрин охусунда өзүнү көстәрир. Јухары синифләрдә програм үзрә тәдрис олунан бә'зи әсәрләр шакирдләр тәрәфиндән әввәлләрдә дә охунмушдур. Лакин инди һәмин әсәр шакирд тәрәфиндән башга чүр гавраныр вә гијмәтләндирилир.

Дөјүшләрдә гәһрәманлыглар көстәрән инсанын дахили аләминә јүксәк мараг бәдии әдәбијјатын охунушунда да өзүнү көстәрир. Бәдии әсәри охујаркән, јухары синиф шакирдләри јалныз сүжет хәттини изләмәклә кифајәтләнмирләр. Әсәрин гәһрәманына өз истәдикләри кими јанашырлар вә тәнгиди мүнасибәт бәсләјә билирләр. Мәһз мараглы, чанлы синиф сөһбәтләриндә фикир мүбадиләси јараныр, бу да өз нөвбәсиндә билик вә тәрбијәнин формалашмасына тә'сир көстәрир.

Дөјүшдән бәһс едән һәр һансы әдәби-бәдии әсәрин тәһлили заманы мүбаһисәләр оларкән фикир бирлији, әксәријјәтиндә исә үмумијјәтлә, мүхтәлифлик өзүнү көстәрир. Лакин онларын һамысыны бир кејфијјәт-мүстәгиллик бирләшдирир.

Диспут-дәрсләрдә өз фикрини ифадә етмәји бачармаг, мүбаһисәни һәлл етмәјә чалышмаг әсас шәртдир.

Мүәллимләримиз мөвзусу ингилабдан, вәтәндаш вә Бөјүк Вәтән мүһа-

Scanned with CamScanner

рибәләриндән көтүрүлмүш әсәрләрин һамысыны дејил, шакирдләрин үрәк вә зәкасына тә'сир едән, һисләрини чошдуранлары диспут-дәрсләр үчүн сечирләр. Сualларын гојулушунда, иш просесиндә мүбаһисәли мәсәләләр ирәли сүрүрләр. Сумгајыт шәһәриндәки 25 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими Шаиг Ибраһимов диспут-дәрсләри апараркән Карл Марксын ашағыдакы мүддәасыны өзү үчүн һәјат девизи һесаб едир. «Јахшы олмазмы ки, мүәллим һазыр суаллардан, билијин һазыр шәкилдә тәгдим едилмәсиндән әл чәксин, бунун әвәзиндә шакирдләри ахтарышлара јөнәлтсин? Јахшы олар ки, мүәллим шакирдләрин гаршысында зиддијјәтли суаллар гојсун вә онлары проблемин һәллинә чәлб етсин. Бу һәм билик вермәк, һәм дә шакирди мүстәгил фәалијјәтә чәлб етмәк бахымындан фајдалыдыр». (К. Маркс вә Ф. Енкелс. Әсәрләри. 30-чу чилд М., 1963. сәһ. 518).

Мүәллим шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсини нәзәрә алараг әсл мүбаһисә мөвзуларыны мүәјјәнләшдирмәк үчүн чох дүшүнүб-дашыныр. Классик вә совет әдәбијјатынын нүмунәләри әсасында шакирдләри әдәби һадисәләрә, бәдии образлар, әхлаги-етик мәсәләләр һаггында дүшүнмәләринә, онларын бу күнүн ән вачиб проблемләри илә даһа үзви шәкилдә бағланмаларына, бүтүн бунларын көмәклији илә характер вә дүнјакөрүшләринин формалашмасына, кәләчәкдә Вәтәнимизин горунмасында ән фәал совет вәтәндашына чеврилмәләринә наил олмағы гаршысына мәгсәд гојмушдур. Диспут-дәрсләрин кечирилмәси үчүн Ш. Ибраһимов биринчи нөвбәдә чалышыр ки, шакирдләр бәдии әсәри мүтләг охусунлар, әсәрин идејасыны, мәзмуну, мөвзуну, сүжет хәттини ајры-ајры сурәтләрин маһијјәтини анлаја билсинләр.

Дәрс-диспутлардан өтрү мүәллим тәрәфиндән вә јахуд шакирдләрин мараглары әсасында тәртиб едилән мөвзуларын чоху һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә хидмәт едир. Мәсәлән, мүәллим шакирдләрин X синифдә Ч. Чаббарлынын «1905-чи илдә» драмы, М. С. Ордубадинин «Кизли Бакы» романы, С. Вурғунун «Вагиф» пјеси, М. Раһимин «Ленинград көјләриндә» поемасы, С. Рустәмин «Ана вә почталјон» шe'ри М. Горкинин «Ана» ро[illegible] Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврү әдәбијјатымыз»ла таныш етдикдән сонра [illegible]ында «Азадлыг, вәтәнпәрвәрлик вә мүбариз инсан» мөвзусунда һәрби-вәтәнпәрвәрлик проблеми үзрә мүәјјән дәрс-диспутлар тәшкил едир. Шаиг мүәллим вәтәнпәрвәрлик мөвзусунда јазылан әсәрләрин сијаһысыны хејли ихтисар етдији кими, синфин һазырлыг сәвијјәсиндән асылы олараг, әлавә әдәбијјат сијаһысы да дахил едир. Бу заман әсас шәрт кими шакирдләрин әлагә, тәфәккүр фәаллығыны артырмаг, мүһакимә габилијјәтләрини ашкара чыхармаг вә буну јахшы вәрдиш кими мөһкәмләндирмәк вә с. ибарәт олдуғундан, онларын диггәтини сон дәрәчә конкрет мәсәләләрин мүбаһисәли јерләри үзәринә јөнәлтмәји зәрури һесаб едир. Мүәллим јухарыда адыҹәкилән проблеми конкрет әсәрләр әсасында да дәрс-диспутда һәлл едир. Мәсәлән: «Кизли Бакы» романында апарылан мүбаризәнин амалы нәдир? Әсәрдәки ингилабчыларын мәғлуб олмасынын сәбәбини нәдә көрүрсүнүз? «Ленинград көјләриндә» поемасында 17 јара алан Һүсејнбаланы тәјјарәсини совет торпағына ендирмәјә сөвг едән һансы һисс иди? Фашистләрин ганлы чинајәтинә нечә бахырсыныз, буну нечә изаһ едәрсиниз?», «Совет халгына бу гәдәр зијан вурмуш фашист Алманијасынын кәнчләри илә гаршылашса идин, нә едәрдин?», «Ана почталјону иттиһам етмәкдә, гәлбинә тохунмагда һаглы идими?» вә с.

Мүәллим тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш мәсәләләр, верилмиш суаллар өз санбалы илә бурахылыш синиф шакирдләрини јүксәк сәвијјәдә фәаллашдырмаг амилинә чеврилир. Бу суал вә тапшырыглар гәһрәманларын үрәк вә зәкасына доғру ән јахын јол олур, онларын һәрәкәтләрини тәһлил етмәкдән өтрү бир тәкана чеврилир. Әсәрин тәһлилиндән, шакирдләрин мүлаһизәләриндән мүәллим беле гәнаәтә кәлир.

1. Һәр бир гәһрәманын тәһлили шакирдләрдә гәһрәманлыг, вәтәнпәрвәрлик кими мә'нәви проблемләрә гаршы марағы артырыр.

2. Шакирдләр әсәрдә јалныз хошларына кәлән һадисәләр һаггында фикир сөјләмәклә мәһдудлашмыр, әсәрә тәнгиди јанашмаға да чалышырлар.

3. Бу мүлаһизәләрин һәр бири мүәллим тәрәфиндән шакирдләрин фәрди хүсусијјәтини өјрәнмәјә көмәк едир.

4. Шакирдләр гәһрәманлары мүасир һәјатла да әлагәләндирирләр.

Фүзули рајонундакы Х. Б. Натәван адына 1 №-ли орта мәктәбдә М. Зүлфүгаровун кечдији дәрс-диспутун мараглы вә сәмәрәли нәтичәләри буну бир даһа сүбут едир. Мөвзусу Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән олан әсәрләри шакирдләр һәвәслә охујурлар. Хүсусилә, инсан психолокијасында јени амилләрин јаранмасы дедикләримизи тәсдиг едир. Онлар «Кимдир күнаһкар» мөвзусунда диспут-дәрс кечирләр. Бурада М. Раһимин «Икигат чинајәт» вә Ә. Чәмилин «Нишан үзүјү» әсәрләринә даһа кениш јер верилир.

Шакирдләр арасында апардығымыз сорғу заманы мә'лум олмушдур ки, ән чох онлары һәјәчанландыран кинолардан бири «Түтәк сәси», «Ону бағышламаг олармы?»дыр. Онлар мәктәбдәнкәнар јерләрдә дә бу мәсәләјә тохунур, фикир мүбадиләси едир, мүбаһисәјә киришир вә белә гәнаәтә кәлирләр ки, кәнчләрдә Вәтәни мүдафиә һиссинин күчләндирилмәсиндә аилә үзвләринин (ата-ана, бачы, гардаш, һәјат јолдашы вә с.) мүнасибәти чох мүһүм рол ојнајыр.

Шакирдләрдән бири мә'лумат верир ки, «Икигат чинајәт» ше'ри он алты бејтдән ибарәтдир, садә бир сүжети вар... Јеничә алдығы мәктуб әскәри севиндирмир, ону даһа да кәдәрләндирир. О, бу һәјәчанларын сәбәбини сорушан дөјүшчү достуна да чаваб вермир. Чүнки, фикрини мәктуб чох гарышдырмышдыр. Бир андача дөјүш гызышыр. Сәһәр көрүрләр ки, әскәр синәсиндән алдығы бир јарадан һәлак олмушдур. Јанына дүшмүш ахшамкы мәктубу охујанлара мә'лум олур ки, арвады башга бирисинә әрә кетмишдир...

Шакирдләр фикирләриндә забитин өлүмүнә күнаһкар гадыны көрүрләр. Белә гәнаәтә кәлирләр ки, мүһарибәдә вурушан дөјүшчүнүн намусу да көз бәбәји кими горунмалыдыр.

Һәрби-вәтәнпәрвәрлик мөвзулу диспут-дәрсләр тәшкил едән габагчыл мүәллимләримиз ашағыдакы мәсәләләрә даһа чох диггәт јетирирләр:

1. Ушагларын мүәллимә е'тибары.

2. Јухары синиф шакирдләринин психоложи хүсусијјәтләри вә синиф коллективиндә фәрди хүсусијјәтләрин ашкара чыхарылмасы.

3. Һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси бахымындан шакирдләри даһа чох марагландыран әсәрләрин сечилмәси.

4. Сечилән әсәрләрин шакирдләрин јаш вә гаврама имканларына ујғунлуғу.

5. Бәдии образларын сәчијјәләндирилмәси истигамәтиндә апарылан ишләр.

Бакыдакы 236 №-ли орта мәктәбин әдәбијјат мүәллими А. Әһмәдова С. Рүстәмин «Ана вә почталјон» әсәрини кечәркән синфә тәхминән ашағыдакы бир нечә мүбаһисәли суалла мүрачиәт етди:

1. Ана оғлундан нараһат олмаға һаглы идими?

2. Почталјонун гәлбинә тохунан «Мәктуб олмаса, бир дә бу һәјәтә кәлмә!» дејән анаја һагг газандырмаг олармы?

3. «Бу гоча почталјон да анаја бир дәрд олду» сөзләрини нечә баша дүшүрсүнүз?

4. Мә'нәви изтираб ана үчүн дәрс олдуму?

5. Анаја мүнасибәтиниз нечәдир? Әсәрдә ананын хүсусијјәт вә кејфијјәти нечә верилир? Бу кејфијјәт һансы мисраларла ифадә олунмушдур?

Дәрсдә ирәли сүрүлмүш проблемли суаллар әтрафында шакирдләр марaглы вә мүхтәлиф тутарлы чаваблар вердиләр. Верилән чаваблар шакирдләр тәрәфиндән әсәрин тәрбијәви әһәмијјәтинин дүзкүн дәрк олундуғуну нүмајиш етдирди.

Һәрби-вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә хидмәт едән дәрс-диспутларда мүәллим шакирдләрин һәмин мөвзу әтрафында мүвафиг әдәбијјат охумаларына, һазырлашмаларына, дүшүнмәләринә хүсуси диггәт јетирир. Бакы шәһәриндәки 99 №-ли орта мәктәбин мүәллими Ризванә Садыгова дәрс-диспутлары бир гәдәр мүбаһисәли мәсәләләрә һәср едир. О, бурахылыш синфиндә «1950—1980-чи илләр әдәбијјаты»нын (ичмалынын) биринчи саатында шакирдләрә сон дөврдә дә Бөјүк Вәтән мүһарибәси мөвзулу әсәрләрин јазылдығыны гејд етмәклә јанашы, онлара охумаг үчүн әдәбијјат сијаһысы верир. Бунларын ичәрисиндә Натиг Рәсулзадәнин «Јад адам» һекајәси дә варды. Шакирдләр әсәрлә таныш олурлар. Сонракы саатын мүәјјән вахтында дәрс-диспута јер верилир. Фикирләр ики јерә бөлүнүр. Бә'зиләри «Јад адам — Исмәт»ә һагг газандырыр, бир гисми исә ону гардашыны өлдүрмәкдә дүзкүн һәрәкәт етмәдијини билдирирләр.

Шакирд А. — Әсәрдәки һадисәләр Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин ганлы-га-

Scanned with CamScanner

далы илләриндә баш вермишдир (1944-чү ил, нојабр). Бурада һеч бир дөјүшдән сөһбәт кетмир. Арха чәбһәдә дөјүшүн изи, ганунлары көрүнүр. Әјаләтдән узаг бир кәндә «јад адам» кәлир. Бу кәлиш һамыны нараһат едир. Бу нараһатлыға дәјәрдими? Нијә онлар тәшвиш ичәрисиндәдирләр? Она көрә ки, «јад адам» Тапдығын евинә дүшмүшдүр.

О, кәрәк ора дүшмәјә иди. Тапдығын өлдүрүлмәсинә һагг газандырырам.

В. — Мән сәнин фикринлә разылашмырам. Адам да өз доғма гардашыны өлдүрәрми? Гардашынын гәдрини билмәјән, она јанмајан адамы мән һеч көрмәк истәмирәм.

Д. — Билирсиниз, бурада сиз мүәјјән мәсәләни өз шәхси һиссләриниизлә гијмәтләндирирсиниз ки, бу да доғру дејилдир.

Әввәла, Бөјүк Вәтән мүһарибәси дөврүндә инсанлары һамысыны бирләшдирән, гәләбәјә апаран бир идеја вар иди. Бу да вәтәнпәрвәрлик иди. Икинчи тәрәфдән, Вәтәнин талеји һәлл олундуғу вахтда, әли силаһ тутан адам кәнарда гала билмәзди, даһа дәгиг десәк, буна онун һаггы јох иди. Тапдыг вәтән хаинидир, ону өлдүрмәкдә гардашы доғру јол тутмушдур.

Бүтүнлүклә белә фикир формалашмышды ки, вәтәнпәрвәрлик бүтүн һиссләрин әзәлидир, илкидир. Ону горумаг һамынын мүгәддәс вәзифәсидир. Далдалананлара, дөјүшдән кизләнәнләрә аман јохдур. Һәр бир адам һәјатыны горумаг үчүн чалышмалыдыр. Вәтәни горумаг һәр кәсин борчудур.

С. — Әсәрин ән јүксәк, дүјүмләрин ајдынлашан јеринә фикир верәк. Ики гардаш гаршылашырлар.

...— Сән даһа бу дүнја үзүндә гала билмәзсән, Тапдыг... Һеч чүр гала билмәзсән. Сән әскәрликдән гачмысан, јазыг арвад-ушаглары талан етмисән, кәнддә киши олмадығыны көрүб адам өлдүрмүсән, әскәр өлдүрмүсән... чаваб вер, нијә белә еләмисән?

— Сән... гардашым, сән мәни өлдүрә билмәзсән... Өлдүрмәзсән... Бунун үчүн трибунал вар...

...— Сән бизим давада чаныны гојмуш ики гардашымызын адыны ләкәләмисән...

Јох, Исмәт... Јох, гардашым... Бир дајан көрүм... [illegible] сөзүмү дејим... Мән өзүмү итирдим, горхдум, гардашым... Сонра бу горху чанымдан чыхмады. Елә бил нәсә мәни учурума чәкирди...

...Дөјүшә кетмәкдән горхдум, горхдум, горхдум ки, мәни истәдикләри вахт өлдүрә биләрләр, кәшфијјата көндәрә биләрләр, өлүмдән горхдум...

...— Белә ит һәјаты кимә лазымдыр!

— Јох, јох, гардашым, сән мәни өлдүрмә, өлүм мәсәләси анчаг трибуналын ишидир...

— Сәнин трибуналын мәнәм. Мән һәрби дүшәркәләрдә өлүмү өз көзүмлә көрмүшәм, бомбардман заманы јараланмышам, өлмүшәм, дирилмишәм, голуму итирмишәм, контузија олмушам вә сән бүтүн бунларын нә демәк олдуғуну баша дүшә биләрсәнми, әчлаф?!

— Бу сәнин өз һөкмүндүр! Өзбашына чыхардығын һөкмдүр!

Тапдыг көзүнү бир ан гардашындан ајырмадан јерә атдығы автоматы гәфилдән көтүрмәк истәди.

Исмәтин рәнки ағарды вә Тапдығын синәсинә бир-биринин ардынча үч күллә јеритди. (Натиг Рәсулзадә «Јад адам», «Одлу илләрин әкс-сәдасы», Бакы, 1985, Азәрнәшр, сәһ. 319, 320).

Шакирдләр әсәрин тәһлилиндән данышанда Исмәти мүсбәт сурәт кими характеризә едирләр. Көстәрирләр ки, сосиализм идеолокијасына садиг галан, һәјатда јашамағы инсанлара хидмәтдә көрән Исмәт тәбиәтән сакит олмасына бахмајараг, хаинләрә, сатгынлыға гаршы чох амансыздыр. Онун һәјат идеалы Вәтәни фашистләрдән азад етмәк, вәтән уғрунда һәлак олмағы ән бөјүк сәадәт һесаб етмәкдир.

Мүәллим диспуту јекунлашдыраркән, шакирдләрин тәрәддүдләрини арадан галдырыр. Һәјати фактлар вә мисалларла сүбут едир ки, Исмәт дүз һәрәкәт етмишдир. Вәтәндә она хаин чыханлара јер јохдур. Тапдыг сатгындыр, онун јашамаға һаггы јохдур.

Апарылан мүшаһидәләрин үмумиләшдирилмәси көстәрир ки, әдәби диспутларын тәшкили мүхтәлиф типли дәрсләрин оптималлашмасына көмәк көстәрир, шакирдләрин фәрди хүсусијјәтләрини вә мејлләрини үзә чыхарыр.

CamScanner ile tarandı

Лирик әсәрләрин ифадәли охусунун бә'зи мәсәләләри

Зија **АБДУЛЛАЈЕВ**

Лирик әсәр инсан һиссләринин, һәјәчанларынын, алынан тәәссүратын, тә'сирин поетик ифадәсидир. Епик вә драматик әсәрләрдән фәргли олараг лирика кичик бир анын нәтичәси кими мәнтиги чәһәтдән биткиндир, анлашыглыдыр (Ола биләр ки, шаир она тә'сир едән һадисә илә дахилән узун мүддәт јашамышдыр).

Бөјүк, һәр кәсин кечирә биләчәји, инсанын һалына тә'сир едәчәк һиссләр, һәјәчанлар дүшүнчә, тәфәккүрлә әкиздир. Һеч шүбһәсиз, тәфәккүрсүз бәшәри һиссләр олмадығы кими, инчә, дәрин, үлви, мә'нәви һиссләрдән мәһрум ағыл, зәка гуру, чансыхычы вә бәлкә дә, лүзумсуздур. Әсл, бөјүк сәнәтдә бунларын һәр икиси вәһдәт һалында бирләшмиш олур. Тәсадүфи дејилдир ки, бөјүк рус тәнгидчиси В. Г. Белински поезијадан данышаркән көстәрирди: «...Елә әсәр ола биләр ки, онда фикир вар, амма һиссләрдән мәһрумдур; белә олдугда онда поезијадан әламәт вармы? Вә јахуд әксинә, ајдындыр ки, о әсәрдә ки, һиссијјат вар, о, фикирдән мәһрум ола билмәз. Һәм дә тәбиидир ки, һиссләр нә гәдәр дәрин олса, дүшүнчә дә бир о гәдәр дәрин олачагдыр вә јахуд әксинә, ...шаирин бејниндә јаранмыш фикир, нечә дејәрләр, онун организминә тәкан верәчәк, ону һәјәчанландырачаг вә ганыны аловландырараг, синәсиндә түғјан едәчәкдир» (Әсәрләринин там күллијјаты, I-чи чилд, М., 1953, сәһ. 365—366). Демәли, шакирдә поезија һаггында гуру, схем характери дашыјан мә'лумат вермәк, бәләдликлә, ше'рин поетик тә'сир күчүнү мәһв етмәк олмаз. Бунун үчүн елә јол сечмәк лазымдыр ки, поетик һиссләрлә тәфәккүрүн биркә күчү шакирдләри «әсир» етсин, онларын бәдии, естетик зөвгләринин инкишафына, формалашмасына күчлү тәкан версин. Бу бахымдан ифадәли оху бөјүк тә'сир күчүнә малик сәмәрәли тә'лим үсулу һесаб едилә биләр.

Мәзмунуна көрә орта мәктәбдә тәдрис олунан лирик әсәрләр мүхтәлифдир. Биз бурада онларын һамысынын дејил, ән чох ишләнән икисинин — ичтимаи-сијаси лириканын вә тәбиәт лирикасынын ифадәли охусундан бәһс едәчәк, һәм дә бу заман IV—VII синифләрдә өјрәдилән материаллар үзәриндә дајаначағыг.

IV—VII синифләрдә ичтимаи-сијаси лириканын мүхтәлиф нүмунәләри тәдрис олунур. Һәмин әсәрләр идеја-бәдии хүсусијјәтләринә көрә фәргләндикләри кими, онларын һәр бири мүвафиг ифадәли оху үслубу да тәләб едир. Мүшаһидәләр көстәрир ки, шакирдләр ичтимаи-сијаси лириканын идејасыны, әсасән, тез мәнимсәјирләр. Бир чох һалда бу чүр ше'рләрин архасында конкрет ичтимаи-сијаси һадисә дурур, һәмчинин шаирин «мән»и өн планда олур. Проблемин бу чүр гојулушу ше'рин ифадәли охусуну дүзкүн тәшкил етмәјә имкан верир. Дејиләнләр бахымындан көркәмли татар шаири Муса Чәлилин «Гушчуғаз» әсәри үзәриндә апарылан ишә нәзәр салмаг мараглы олар.

Тәчрүбә көстәрир ки, «Гушчуғаз» шакирдләрин һәвәслә өјрәндикләри әсәрләрдән биридир. Бир тәрәфдән әсәрин тә'сирли «тәрчүмеји-һалы», дикәр тәрәфдән, фикрин бәдии һәлли бахымындан ше'рин јүксәк сәнәт нүмунәси олмасы шакирди өзүнә тез чәлб едир. Ајдын олмушдур ки, кириш сөзүндә мүәллимин дедуктив јолла вердији кениш мә'лумат шакирдләрин әсәрә гаршы марағыны өлдүрүр. Одур ки, шакирдләрин әввәлләр өјрәндикләри материаллара истинад етмәклә Бөјүк Вәтән мүһарибәсинин өлкәмизә вурдуғу јаралар хатырладылыр. Һәмин илләрдә бүтүн совет халгынын өлүм-дирим мүбаризәсинә галхдығы гејд олунур. Мүәллим көстәрир ки, фашист ишғалчыларына гаршы дөјүшәнләр арасында татар шаири Муса Чәлил дә вар иди. Гәһрәманчасына дөјүшән шаир 1942-чи илдә јараланараг әсир дүшүр вә «Гушчуғаз» ше'рини дә Моабит өлүм дүшәркәсиндә јазыр. Белә мә'лумат әсәрин идејасы һаггында шакирдләрә әсаслы бир сөз демир. Лакин мүәллимин бу истигамәтдә кичик гејди шакирдләрдә бөјүк марага сәбәб олур. Мәһз бу чүр һазырлыгдан сонра мүәллим ше'ри ифадәли охујур. Шакирдләрин көзү

Scanned with CamScanner

гаршысында тә сиредичи мәнзәрә чанланыр: Вәтәнин азадлығы уғрунда дөјүшләрдә мәрдликлә вурушан, лакин јараланараг әсир дүшән шаир һәр тәрәфдән тиканлы мәфтилләрлә әһатә олунмуш мәһбәсә салынмышдыр. Бу гаранлыг, өлүм көлкәси долашан зиндана күнәш дә өз шәфаверичи шүаларыны сала билмир; күнәш дә горхур; гарышгалар кими һәбсханалар күнчүндә әзаб чәкән инсанларын фачиәсини көрүб горхур. Һәјатда һәр шејдән әзиз, һәр шејдән гијмәтли олан азадлығы итирәчәјиндән чәкинәрәк јахын кәлмир. Јәгин бундан Күнәш дә әзаб чәкир. Ахы о, инсанлары исинтмәк, онлара севинч, раһатлыг бәхш етмәк үчүн јаранмышдыр. Амма фашизм инсанлара хидмәт етмәк кими һеч бир шејлә мүгајисә едилә билмәјәчәк сәадәти онун әлиндән алмышдыр.

Санки бәшәријјәтин бу бөјүк фачиәсиндән тәбиәтин хәбәри јохдур; чәмәнләр јамјашылдыр, мешәләр сых, гајғысыз. Чичәкләр азаддырлар. Одур ки, шаирин һәсрәтини чәкдији Күнәшә — азадлыг рәмзинә һәвәслә бахырлар. Мәфтилә гонан гуш да азаддыр. Јәгин о да азадлығын гәдрини јахшы билир, һәм дә мәһбәсдәкиләрин кечирдикләри изтираблары дујур, үрәкдән охудуғу нәғмәләрилә онларын һалына јаныр, онлара тәскинлик вермәк истәјир. Шаир горхур, горхур ки, зиндан, тиканлы мәфтилләр онун да — бу зәриф, кичичик гушчуғазын да азадлығыны әлиндән алар. Одур ки, она јахын кәлмәмәји пычылдајыр.

Шаир гушчуғаза һәсәд апарыр, Чүнки о, азаддыр, горхмадан нәғмә охујур — јәгин ки, азадлыг нәғмәси.

Шаир һисс едир ки, о, дүшмәнин ганлы әлләриндән, тиканлы мәфтилләрдән хилас ола билмәјәчәкдир. Лакин өлсә дә, онун нәғмәләри өлә билмәз. О өзү мәһв олса да, азадлыг палтары кејмиш нәғмәләри доғма елә учачаг, шаирин сон ана кими дүшмән гаршысында әјилмәдијини халгына чатдырачагдыр.

Шакирдләрин сәссиз охусу онларын мүәллимин ифадәли охусундан алдығы тәәссүраты даһа да тамамлајыр. Сәссиз оху просесиндә шакирдләр ајры-ајры сөз вә ифадәләр, онларын мәтндә дашыдыглары мә'на үзәриндә фикирләшмәк имканы әлдә едирләр.

Илк бахышда ше'рдә һәр шеј садәдир, һәр сөз ајдындыр. Анчаг бу илк азадлыға өјрәнмиш, инди исә гәфәсә салынмыш гуша бәнзәтмәсини изаһ етмәјә еһтијач дујулур. Күнәшин өз шүасыны шаирин үзәринә салмамасы, тиканлы мәфтилләрдән горхараг јахын кәлмәмәси, һеч шүбһәсиз, мүстәгим мә'нада баша дүшүлә билмәз. Одур ки, бурадакы метафора вә метонимијаларын дашыдығы мә'на, онлардан чыхан нәтичә шакирдләрә ајдынлашдырылмалыдыр.

«Гушчуғаз» ше'риндә лирик гәһрәман — шаир ачиз дејилдир. О ағламыр, сызламыр, күн дүшмәјән гаранлыг зиндан, гушун, һәтта күнәш ишығынын кечә билмәдији тиканлы мәфтилләр онун азадлыг руһуну, мәтин ирадәсини, мүбаризә апармаг әһвал-руһијјәсини гыра билмир. Шаир өлүм гаршысында белә әјилмир, бәдбинләшмир.

Ше'рин ифадәли охусу үзәриндә иш заманы Муса Чәлилин һәјатындан Бөјүк Вәтән мүһарибәсилә бағлы кичик бир епизодун — шаирин фашистләрә әсир дүшдүкдән сонра Моабит һәбсханасына салынмасы, онун бурада да мүбаризәсини давам етдирмәси, һәбсханада јаздығы ше'рләрин мүһарибәдән сонра, «Гушчуғаз»да арзу етдији кими, доғма Вәтәнә көндәрилмәси фактларынын шакирдләрин нәзәринә чатдырылмасы әсәрин ифадәли охусуну даһа да мүвәффәгијјәтли тәшкил етмәјә имкан верир.

Тәчрүбә көстәрир ки, ше'рин идеја-бәдии хүсусијјәтләри илә әлагәдар ашағыдакы суаллар үзрә иш апарылмасы мәгсәдәујғундур:

1. Муса Чәлил кимдир?

2. Шаир «Гушчуғаз» ше'рини һарада јазмышдыр?

3. Шаир нечә олуб һәбсханаја дүшүб?

4. Әсәрдә мүәллиф гушчуғазла өзүнү нечә мүгајисә едир?

5. Мүәллиф «Вәтән» дедикдә һараны нәзәрдә тутур?

6. Шаир гушчуғаза нә вәсијјәт едир?

7. Шаирин вәтәнпәрвәрлик һиссләри һансы мисраларда верилиб?

8. Нијә Муса Чәлилә гәһрәман шаир дејирик?

9. О, һәбсханада фашизмә гаршы нечә мүбаризә апарыб?

10. Ше'рдә һансы мисралар сизә даһа чох тә'сир едир вә нә үчүн?

11. Ше'рдән һансы нәтичәни чыхара биләрсиниз?

Шакирдләри бу суалларын бир гисми үзәриндә синифдә, дикәр гисми үзәриндә исә евдә ишләтмәк олар.

IV—VII синифләрдә шакирдләр тәбиәт лирикасына да бөјүк мараг көстәрирләр. Бу ше'рләрин әксәријјәти көзәл поетик тәсвирләри, дилинин садәлији, форма вә мәзмунун ујарлығы нәтичәсиндә ифадәли охуда јаранан интонасијанын тәбии аһәнкдарлығы илә диггәти чәлб едир. Одур ки, шакирдләр онлары һәвәслә әзбәрләјир, ифадәли охумага сә'ј көстәрирләр. Лакин тәбиәт лирикасынын ифадәли охусунун өзүнәмәхсус чәтинликләри вар. Бу, һәр шејдән әввәл һәмин әсәрләрдә мүәллиф идејасынын илк бахышда нәзәрә чарпмамасы илә әлагәдардыр. Бә'зән мүәллиф тәсвир етдији һадисәјә өз мүнасибәтини билдирмир. Бу, заһири һал олса да, шакирдләр үчүн мүәјјән чәтинликләр төрәдир. Һәмин чәтинлији арадан галдырмаг мәгсәди илә мүәллимин мүәјјән истигамәт вермәси вә бу заман ифадәли охунун имканларындан истифадә етмәси фајдалыдыр.

Тәбиәт лирикасында ики чәһәт даһа чох диггәти чәлб едир. Биринчиси, ше'рдә мүәјјән тәбиәт лөвһәсинин (пејзаж) верилмәси, икинчиси, тәбиәтин шаирдә доғурдуғу тәәссүратын ифадәсидир. Ифадәли оху заманы ше'рин һәмин кејфијјәтләри нәзәрә алыныр, мүвафиг оху үслубу сечилир.

А. Сәһһәтин «Јај сәһәри» ше'ри тәбиәт лирикасы нүмунәси кими характерикдир. Бу ше'р һәчмчә кичикдир; чәми 12 мисрадан ибарәтдир. Мүәллиф поетик јолла чанлы бир кәнд лөвһәси јаратмышдыр. Әсәрин мөвзусу еләдир ки, онун тәдрисинә кириш сөзү, јахуд кириш мүсаһибәсилә башламаға еһтијач дујулур. Одур ки, мүәллим Азәрбајчанын зәнкин тәбиәтә, мүхтәлиф иглим шәраитинә малик олдуғуну шакирдләрә данышыр. Гејд едир ки, әкин үчүн јарарлы кениш чөлләри, мејвәли бағлары, һәмишә башы гарлы олан дағлары, галын мешәләри, буз булаглары республикамызы чох-чох узагларда мәшһур етмишдир. Һәлә хејли гәдимдән малдарлар гышда аран јериндә, јајда дағларда — јајлагларда мәскән салмышлар. Һазырда бизим дағлыг рајонларда јүзләрлә јарашыглы, абад кәндләримиз вар.

Кириш сөзүндән мәгсәд ше'рдә тәсвир олунан мәнзәрәни јалныз мүгајисә објектинә чевирмәк дејилдир. Мүәллим бу заман әсәрин идеја-бәдии хүсусијјәтләри илә онун ифадәли охусу арасында әлагә јаратмаг имканы әлдә едир. Бунун үчүн даг кәндинин сәһәри үчүн характер олан кејфијјәтләр хатырладылыр: бу поетик таблода нә сәс-күј вар, нә дә чансыхычы кәркинлик. Һәр шеј сакитдир; чобанларын сүрүнү отлаға јајмасы да, адамларын ишә кетмәси дә. Һәтта јазда бол сују, ити ахары илә һәјәчан, тәһлүкә төрәдән даг чајы да инди сакитдир. Күнәш дә ади күнләрдә олдуғу кимидир; санки өз парлаг шәфәгләрилә севинч, боллуг кәтирәчәјиндән хәбәр верир.

Мүәллимин нүмунәви ифадәли охусу һәмин мөвгејә ујғун апарылмалыдыр. Охунун аһәнкиндә доғма тәбиәтә мәһәббәт һисси дујулур. Әсәрин тәдриси заманы даг кәнди тәсвир олунмуш рәсм әсәринин нүмајиш етдирилмәси ифадәли охуну даһа сәмәрәли апармаға имкан верир.

Гејд олунан лөвһә дағлыг әразидә јашајан мәктәблиләр үчүн даһа таныш, даһа доғмадыр. Һәтта е'чазкар бир гәләмлә тәсвир олунан бу мәнзәрәни бә'зән шакирдләр өз кәндләри кими дә гәбул едирләр.

Әкәр мәктәб ше'рдә тәсвир олунан чоғрафи мүһитә охшар олмајан әразидәдирсә, мүәллим шакирдләрдә олан бу вә ја башга тәәссүраты (мәсәлән, сәјаһәтлә, дағлыг әразидә јерләшән пионер дүшәркәсилә бағлы) хатырладыр.

Әрузун рәмәл бәһриндә, «ФА'илАтүн фә'илАтүн фә'илАтүн фә'илүн өлчүсүндә јазылан «Јај сәһәри» ше'ри вәзнин тәләбинә ујғун олараг арамла охунмалыдыр. Бу заман шакирдләр ше'рдә тәсвир олунан мәнзәрәни чанландырмаг имканы әлдә етмәлидирләр.

«Јај сәһәри» ше'ри үзрә ев иншалары јаздырмаг, мөвзу үзрә рәсм чәкмәји тапшырмагла әсәрин ифадәли охусу үзәриндә иши даһа јахшы тәшкил етмәк мүмкүндүр.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Азәрбајчан дили дәрсләриндә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијинин инкишаф етдирилмәси тәчрүбәсиндән

Сабир САЛЕҺОВ
Газах рајону, Кировкәнд орта мәктәбин мүәллими

Јенидәнгурма дөврүнүн партија сәнәдләриндә чох доғру олараг гејд едилмишдир ки, гаршыја гојулан игтисади вә сосиал вәзифәләри ләјагәтлә јеринә јетирмәкдә инсан амили өн планда дурур. Илк нөвбәдә бүтүн зәһмәткешләрин психоложи чәһәтдән өзләринин јенидәнгурмаларына, онларын јарадычы фәаллығынын, тәшәббүскарлығынын, тапшырылмыш ишә мәс'улијјәтинин, ахтарычы габилијјәтләринин инкишафына кениш јол ачылмалыдыр.

Елә буна көрәдир ки, сон илләрдә мәктәб ислаһатынын һәјата кечирилмәси илә әлагәдар олараг тә'лим-тәрбијә просесиндә шакирдләрин фәаллыг вә мүстәгиллијинин инкишафына хүсуси диггәт јетирилмәси бир тәләб кими гаршыја гојулмушдур.

В. И. Ленинин «чанлы мүшаһидәдән мүчәррәд тәфәккүрә, орадан да практикаја, һәгигәти дәрк етмәјин ...диалектик јолу беләдир» фикриндән ајдын олур ки, дәркетмә фәалијјәти билаваситә практика илә бағлыдыр. Практика әлдә едилмиш нәзәри билијин тәчрүбәдә мүстәгил тәтбиг едә билмәк бачарығыны әкс етдирир. Практика зеһни фәалијјәтин һәрәки фәалијјәтә кечмәси демәкдир. Һәрәки фәалијјәт исә билаваситә «мүстәгиллик» анлајышы илә бағлыдыр. Мүстәгиллик, бир нөв, фәаллығын нәтичәсидир.

Мә'лумдур ки, шакирдләри мүкәммәл савад вә јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләндирмәк ана дили тә'лиминин али мәгсәдидир. Бу фәннин тә'лими даһа чох практик мәгсәд күдүр. Елә буна көрәдир ки, Азәрбајчан дилиндән јени програмда бу фәннин практик истигамәтини гүввәтләндирмәк мүһүм методик идејалардан бири кими ирәли сүрүлмүшдүр.

Һәр һансы бир објект, һадисә вә и. а. о заман јахшы өјрәнилир ки, о шеј мүшаһидәчи шүурунун гүввәтли нәзарәти алтында олсун. Шүурун өјрәнилән објект үзәриндә чәмләшдирилмәси психолокија елминдә диггәт адланыр. Диггәтлилик дахили фәаллығын әсас амилләриндәндир. Өјрәнмә просесиндә зеһни фәаллыг кәркин диггәтлә мүәјјән едилир. К. Д. Ушински јазырды ки, тә'лимин һеч бир кәлмәси бу гапыдан кечмәдән ушағын руһуна дахил ола билмәз. Елә буна көрә дә ушағы бу «гапыны» ачыг сахламаға алышдырмаг лазымдыр. Тәчрүбә көстәрир ки, шакирдин диггәтини сәфәрбәр етмәк үчүн гаршыја суал гојмаг, өјрәниләни ахтармағы тәләб етмәк вә с. лазымдыр. Тәләб (суал) шакирдин диггәтини лазыми нөгтәдә чәмләшдирир, ону ахтарычылыға сөвг едир. Үмумијјәтлә, тәфәккүр фәалијјәти, мәнчә, суалдан башланыр. Мисаллара кечәк.

«Сону **г, к** илә битән чохһечалы сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү» мөвзусунун тәдриси заманы мән әсасән дил фактлары үзәриндә мүшаһидә вә евристик мүсаһибә методларындан истифадә едирәм. Әввәлчә шакирдләрә тәклиф едирәм ки, сону **к** вә **г** һәрфләри илә битән чохһечалы исимләрә аид мисаллар сөјләсинләр. Сонра ики шакирди тахтаја чағырыб, биринә сону **к** илә, дикәринә исә **г** илә битән сөзләрә аид бир нүмунәни һалландырмағы тапшырырам. Јерләриндә әјләшән шакирдләр исә өз сечдикләри нүмунәләр әсасында ејни тапшырығы дәфтәрләриндә јеринә јетирирләр. Ахырда синфә мүрачиәт едәрәк сорушурам: — Јаздығыныз сөзләрин сонундакы самит һәрф һансы һалларда башга самитә кечир вә нә үчүн?

Әлбәттә, чаваблар мүхтәлиф олур. Бә'зиләри нәтичә чыхарырлар ки, һәмин һадисә јијәлик, јөнлүк, тә'сирлик һалларда баш верир. Бә'зиләри исә бунун сәбәбини **г** вә **к** илә битән исимләрә саитлә башланан шәкилчиләрин әлавәсиндә көрүрләр. Беләликлә, нәтичә гисмән алыныр. Лакин үмумиләшдирмәни өзүм апармалы олурам:

— Дедикләриниз доғрудур. Лакин бу гајданы даһа кениш мә'нада баша дүшмәк лазымдыр. Белә ки, һәмин типли сөзләрә саитлә башланан һәр чүр шәкилчи әлавә едилдикдә онларда **к, г** самитләри **ј, ғ** самитләринә чеврилир. Елә иш дә бурасындадыр ки, саитлә башланан һал шәкилчиләри мәһз јијәлик, тә'сирлик вә јөнлүк һалларда кәлир. Бунунла белә, ону да билмәлисиниз ки, белә сөзләрә саитлә башланан башга шәкилчиләр дә әлавә едилдикдә һәмин дәјишиклик баш верир. Мәсәлән, **мәним чөрәјим, онун балығы** вә с.

Евристик мүсаһибә илә дәркетмәнин сынанмыш башга мәнтиги үсулу олан мүгајисәни бирләшдирдикдә даһа јахшы нәтичәләр әлдә етмәк олур. Мән мүгајисәни һәм дә бир-бири илә гаршылашдырыла билән грамматик категоријаларын ән мүһүм әламәтләри әсасында апарырам. Мәсәлән, тутаг ки, «Сөз-чүмләләр» мөвзусу кечилмәлидир. Бурада мүәллимин әсас мәгсәди будур ки, **бәли, јох, хејр** сөзләринин бә'зән тәкликдә ишләнәрәк бүтөв бир чүмләни әвәз етдијини вә буна көрә дә бу сөзләрә «сөз-чүмлә» дејилдијини анлатсын. Мән «сөз» вә «чүмлә» әламәтләриндән истифадә едәрәк евдә белә бир әјани вәсаит һазырлајырам:

Чаваблары мүгајисә ет!

— Дүнән дәрсә кетмишдинми?	— . . . . ?
— Бәли.	— Дүнән дәрсә кетмишдим!
— Имла јаздынызмы?	— . . . . ?
— Хејр.	— Имла јазмадыг.
— Јазынын вахтыны дедиләрми?	— . . . . ?
— Јох.	— Јазынын вахтыны демәдиләр.

Јазы тахтасындан асдығым һәмин әјани вәсаит үзәриндә әјани мүшаһидә башланыр. Чаваблар мүгајисә едилир. Шакирдләр охшар вә фәргли чәһәтләри ајырд етмәјә чалышырлар. Проблемли вәзијјәт јараныр. Фәргли чәһәт тез нәзәрә чарпыр; шакирдләр изаһ едирләр ки, биринчи һалда чаваблар бир сөздән (**Бәли, хејр** вә **јох** сөзләриндән), икинчи һалда исә бир нечә сөзлү чүмләләрдән ибарәтдир. Лакин охшар чәһәтләрә аид шакирдләрдән чаваб алмадыгда өзүм изаһ едиб нәзәрә чатдырырам ки, һәр ики чавабын мәзмуну ејнидир. Белә ки, «Бәли» сөзүнүн өзү дә «Дүнән дәрсә кетмишдим» демәкдир вә с. Беләликлә, нәтичә чыхарылыр: һәмин сөзләр бүтөв бир чүмләни әвәз етдикләринә вә битмиш бир фикри ифадә едә билдикләринә көрә «сөз-чүмлә» адланыр. Әлбәттә, онларын һансы чүмләни әвәз етдијини верилән суалдан билмәк олур.

Бурада, сөздән ибарәт јарымчыг чүмләләрлә сөз-чүмләләрин мүгајисәсиндән дә истифадә етмәји лазым билирәм. Конкрет фактлар үзәриндә апарылан бу мүгајисәдән шакирдләр өјрәнирләр ки, јарымчыг чүмләләр әвәз етдикләри чүмләләрин бир үзвү олур; мәсәлән:

— Адын нәдир?

— Елшән.

Бурадакы «Елшән» сөзү чавабын хәбәридир (адым Елшәндир). Лакин сөз-чүмләләр чавабда ишләнмәјә дә биләр. Ишләнсә дә, чавабдакы чүмлә үзвләри илә грамматик чәһәтдән бағлы олмур вә с. Беләликлә, әсас әламәтләр мүгајисә-мүсаһибә јолу илә ачылмыш олур.

Бир һалда ки, дил тә'лиминдә башлыча мәгсәд мүкәммәл савад вә јүксәк нитг мәдәнијјәти ашыламагдыр, демәк, бу фәннин мүәллимини дүзкүн јазы вә дүзкүн тәләффүз мәсәләләри даһа чох дүшүндүрмәлидир. Сирр дејил ки, орта мәктәби чохдан битириб әмәк чәбһәсиндә чалышанларын чоху дилин гајда-ганунларына даир нәзәри мә'луматлары тамамилә унудурлар. Бундан нараһат олмаға дәјмәз. Лакин һәмин гајда-ганунларла әлагәдар әлдә едилмиш бачарыг вә вәрдишләр мүкәммәл олмадыгда, бу, дөзүлмәздир. Буна көрә дә чалышмаг лазымдыр ки, верилмиш нәзәри биликләр мүкәммәл бачарыг вә вәрдишләрә чеврилсин. Бу, јени програмда гејд едилдији кими «билијин бир кејфијјәтдән (нәзәри биликдән) башга бир кејфијјәтә (вәрдишә) кечмәси» демәкдир.

Орфографик вәрдишләри инкишаф етдирмәк вә мөһкәмләндирмәк үчүн чалышмалардан, орфографик тәһлил-

CamScanner ilə taranıb
Scanned with CamScanner

дән даһа сәмәрәли истифадә етмәјә мүнтәзәм диггәт јетирирәм. Бу ишдә јарадычы јазыларын һәлледичи рол ојнадығыны хүсуси олараг нәзәрә алырам. Она көрә ки, шакирдләр белә јазылары јеринә јетирәркән там мүстәгил фәалијјәт көстәрирләр. Бу мәгсәдлә инша јазылар үчүн елә мөвзулар сечирәм ки, шакирдләр кечилмиш гајдалардан өз јазыларында истифадә етсинләр. Мәсәлән, V синифдә дүзәлтмә исимләрин әмәлә кәлмәси вә онларда бә'зи сөздүзәлдичи шәкилчиләрин јазылышына аид мөвзуну кечиб тамамладығдан сонра рабитәли нитгин инкишафы үчүн ајрылмыш ики саатдан бирини иншаја һазырлыг ишинә ајырдым. Шакирдләри мәктәбин јахынлығындакы тахта заводуна екскурсијаја апардым. Заводун иши илә мүәјјән танышлыгдан сонра устаны сөһбәтә чәлб етдим. Ушаглар ондан чох шеј өјрәндиләр.

Екскурсија баша чатды. Синифдә мүшаһидәләрин нәтичәләри үмумиләшдирилди. Инша үчүн бир нечә вариантда план тәртиб олунду. Шакирдләр јазы ишини евдә јеринә јетирдиләр. Нөвбәти дәрсләрдән бири иншаларын тәһлилинә һәср едилди.

Ән јахшы шакирдин иншасы белә иди:

Тахта заводунда

«Биз тахта заводуна чатанда һамы ишләјирди. Заводун устасы Шабан дајы габағымыза кәлди. Мүәллимимиз онунла көрүшдү. Биз дә салам вердик. Уста бизи дәзкаһын јанына апарды. О деди ки, мән бычгычыјам, тирләри бычгынын ағзына верирәм. Әлијев Билал мүһәррикчидир. О, мүһәррики ишә салмаса, дәзкаһ һәрәкәтә кәлмәз. Хәлилов Шабан бычгычы көмәкчисидир. О, чәкилмиш тахталары кәнара гојур. Мәммәдов Низамәддин исә бучургадчыдыр. О мишарын ағзына верилән тири бучургад васитәсилә габаға чәкир. Шабан дајы бизи дәзкаһла да таныш етди. Биз орада ағыр тирләрин алтына гојулан вагончуг, тири һәрәкәтә кәтирән дијирчәк, дәзкаһы һәрәкәтә кәтирән кәнәр көрдүк. Заводун көзә[illegible] Нәсиб дајы илә дә көрүшдүк. О, јарашыглы дахмачығында отуруб чај ичирди. Биз орадан ра-

Иншалардан бир [illegible] сечмә јолла синифдә тәһлил едилдикдән сонра мән шакирдләрин гаршысында белә бир тәләб гојдум. Һәр кәс өз иншасындакы дүзәлтмә исимләри сечиб синиф-ев дәфтәринә көчүрсүн. Шакирдләр «бычгычы», «мүһәррикчи», «көмәкчи», «бучургадчы», «вагончу», «дахмачыг» вә с. кими дүзәлтмә исимләри дәфтәрләринә гејд етдиләр.

Галмыш вахтдан истифадә едиб һәмин сөзләр үзәриндә сөз јарадычылығы үзрә тәһлил апардыг. Бу просесдә ејни сөзләрин мә'на тәһлилинә дә шакирдләрин диггәтини чәлб етдим.

Беләликлә, дәрс шакирдләрин јүксәк фәаллығы вә мүстәгиллији шәраитиндә баша чатды. Дүзәлтмә исим вә ону әмәлә кәтирән шәкилчиләр һаггындакы биликләр бир даһа мөһкәмләндирилди.

Јери кәлмишкән гејд едим ки, мән «Үзүм јығымында», «Мәктәбимизин буфетиндә», «Бизим синфимиз», «Мәним парта јолдашым» вә с. мөвзуларында да бу чүр иншалар јаздырырам. Чалышырам ки, онларда һадисәләрә тәнгиди мүнасибәт дә өз әксини тапсын; нечә дејәрләр, шакирдләр дүзү дүз, әјрини әјри јазмаға алышсынлар. Мәсәлән, «Мәктәбимизин буфетиндә» мөвзусу үзрә апардығым иншада бә'зи шакирдләр буфетчинин натәмизлијини, шејләри бир нечә гәпик артыға сатмасыны да гејд етмишдиләр. «Мәним парта јолдашым» мөвзусунда иншаларында исә бә'зи јолдашларынын хошакәлмәз һәрәкәтләринин үстүндән кечмәмишдиләр. Бүтүн бунларын мүәјјән тәрбијәви әһәмијјәти олдуғу шүбһәсиздир. Нәһајәт, өз иш тәчрүбәмлә әлагәдар даһа бир мәсәләјә тохунмаг истәјирәм.

Азәрбајчан дилинин тә'лиминдә шакирдләрә рәсми-әмәли јазы бачарыгларынын ашыланмасына, нәдәнсә, о гәдәр дә әһәмијјәт верилмир. Һалбуки бу, һәјати бачарыглардан биридир; адамларын бүтүн өмрү боју кәрәји олур. Тәсадүфи дејил ки, орта мәктәби битирән кәнчләрин әризә, протокол, изаһат вә с. јаза билмәмәләриндән шикајәтләнәнләр чох олур. Ачығыны дејим ки, мүәллимләрин өзләри дә әмәли јазыларла үзләшмәли оланда вәзијјәтдән чыхыш јолу ахтарырлар. белә јазылара аид бачарыгларын формалашдырылмасына диггәт артырылмышдыр. Лакин ишин мәзмуну вә методикасы һәлә дә мүәллимләр үчүн думанлы олараг галыр. Мөвчуд дәрсликләр дә бу саһәдә шакирдләри лазыми нүмунәләрлә системли шәкилдә таныш етмир. Һансы дәрс саатларынын һесабына өјрәтмәк лазым олдуғу барәдә төвсијәләрә дә тәсадүф едилмир (аз-чох вар, анчаг букүнкү тәләбләрлә сәсләшмир). Демәк, һәләлик бүтүн ағырлыг мүәллимин үзәринә дүшүр.

Мән рәсми-әмәли јазыларын мүхтәлиф нөвләринә аид бачарыгларын формалашдырылмасы үчүн тәкчә дәрс саатларындан (дәрсин мүәјјән һиссәсиндән) дејил, синифдәнхарич мәшғәләләрдән дә истифадә едирәм. Өзү дә бу заман мүтләг мүәјјән әјанилијә әсасланмағы вачиб һесаб едирәм. Мәсәлән, протокол јазмағы өјрәдәркән мәшғәләни ичлас тәрзиндә тәшкил едирәм: сәдр вә катиб сечилир, мүзакирә едиләчәк мәсәлә е'лан едилир, мә'рузәчијә сөз верилир, мә'рузә әтрафында чыхышлар башланыр, гәрар чыхарылыр... Бүтүн бунлары шакирдләр протоколда әкс етдирирләр. Ахырда шакирдләрдән бир нечәсинин «протоколлары» тәһлил олунур, тәсһиһләр апарылыр...

Директорун адына јазылан ичазә әризәләрини, синиф ичласынын чағырылмасы һаггындакы е'ланлары, билдиришләри вә с. исә шакирдләр онлары таныш етдијим нүмунәләр әсасында тәртиб едирләр. Бу заман әмәли јазыларын дилинин тәһлилинә — онларда штампланмыш ифадәләрин ишләнмәсинә, мәчази мә'налы сөзләрдән истифадә олунмамасына, фикрин конкрет вә дәгиг ифадәсинин вачиблијинә вә с. шакирдләрин диггәтини хүсуси олараг чәлб едирәм. Ачығы өз иш тәчрүбәмдән бу нәтичәјә кәлмишәм ки, әмәли јазылары шакирдләрә оптимал өјрәтмәјин башлыча шәрти онларда нитгин рәсми-әмәли үслубуна аид вәрдишләр формалашдырмагдан асылыдыр. Бу мәсәлә јени програмда функсионал үслубларын өјрәдилмәси һаггындакы көстәришләрдә өзүнүн чох ајдын ифадәсини тапмышдыр.

●

Шакирдләрә атеизм тәрбијәсинин ашыланмасы тәчрүбәсиндән

Әлиса ИСАЈЕВ
Күрдәмир рајону, шәһәр 1 нөмрәли орта мәктәбин мүәллими, республиканын әмәкдар мүәллими

Тәчрүбә көстәрир ки, мәктәбдә шакирдләрин атеист тәрбијәси елә гурулмалыдыр ки, онларда мөһкәм коммунист мә'нәвијјаты јарадылсын, социалист һәјат тәрзинә јабанчы олан дини галыглар онларын әхлагына јол тапмасын. Бу ишдә үмумтәһсил фәнләри арасында әдәбијјатын хүсуси јери вардыр. Башга үмумтәһсил фәнләри елми-материалист биликләр ашыламагла дини ујдурмалара инамы зәифләдирсә, әдәбијјат бәдии һәјат лөвһәләри фонунда динин маһијјәтини, дин хадимләринин вә диндарларын әсл симасыны ачыб көстәрир вә онлара гаршы мүбаризлик руһу ашылајыр.

Мән 40 илдән артыг педагожи фәалијјәтимдә белә гәнаәтә кәлмишәм ки, дүзкүн, сәмәрәли атеизм тәрбијәси апармаг истәјән шәхс өзү динин әсл маһијјәтини билмәли вә мүртәче дини әдәбијјатла таныш олмалыдыр. Е'тираф етмәк лазымдыр ки, мәктәбләрдә али тәһсилли, өз фәннинин устасы олан мүәллимләр арасында дин әлејһинә мүбаризә апармагдан чәкинәнләрә һәлә дә раст кәлмәк олур. Бу ондан ирәли кәлир ки, белә мүәллимләр динин әсас маһијјәти, «мүгәддәс очаглар» вә с. һаггында ујдурмаларын сәбәбләрини билмирләр. Дини мүддәалара гаршы чыхыш етмәк истәдикдә мүгабил тәрәф дәрһал үстүн кәлир вә беләләри сусмаға мәчбур олурлар. Она көрә дә мүәллимләр дини хурафат вә

Scanned with CamScanner

ујдурмалары, онун јаранмасы тарихини билмәли, она материализм мөвгејиндән јанашмалыдырлар.

Мән әсл атеистләр тәрбијә етмәк үчүн илк нөвбәдә дәрс дедијим шакирди әhатә едән мүhити өјрәнирәм. Бунун үчүн тәгрибән ашағыдакы план үзрә ишими гururам:

— шакирдин јашадығы аиләдә динә мүнасибәт;

— аиләнин дини бајрамлары, ајинләри (оруч, намаз) ичра етмәси;

— аилә үзвләри арасында мүгәддәс «пирләрә», «очаглара» кедәнләрин, сејидә, моллаја, чадукәрә, фалчыја мүрачиәт едәнләрин олуб-олмамасы вә ушағын бу ишә чәлб едилиб-едилмәмәси вә с.

Һәмин план үзрә өјрәнмишәм ки, мәктәбимизин микроәразисиндә аиләләрин әксәријјәтиндә (74 фаизиндә) дәфн мәрасиминдән башга, үмумијјәтлә, дини ајинләр ичра едилмир. 20—25 фаиз динә кор-коранә инанан, лакин онун әсл маhијјәтини дәрк етмәјән аиләләр дә вардыр. Дини бајрамлар әсасән јашлы үзвү олан аиләләрдә гејд едилир ки, бу да даhа чох ән'әнә хатиринәдир. Бә'зи аиләләрдә исә дини мүгәддәсләрә (аллаh, Гур'ан, пејғәмбәр) инанырлар, лакин hәјати реаллыглара үстүнлүк верирләр. Онларын тәфәккүрүндә елми мүддәаларла дини е'тигадын зәиф галығы мүбаризә апарыр. Беләләри дини ән'әнәләрә әмәл едир, лакин дини ајинләри ичра етмирләр, мәсчидә, дини мәрасимләрә кетмирләр.

Шакирдин мүhитинин белә өјрәнилмәси онлара фәрди јанашмаг имканы верир.

Шакирдләрин мүбариз атеистләр кими јетишмәси үчүн мән әдәбијјатын тә'сир күчүндән hәртәрәфли истифадә етмәјә чалышырам. Н. К. Крупскаја көстәрир ки, «илк кәнчлик илләриндә әдәбијјат хүсусилә кәскин шәкилдә гавранылыр, әдәбијјат hәјәчанландырыр, hејран едир, әјләндирир... бир сыра күчлү hиссләр доғурур... әдәбијјат инсанлара баша дүшмәји өјрәдир. О, инсанлара тә'сир етмәји, hәјатдакы алаг отларыны көкүндән кәсиб атмағы өјрәдир» (Н. К. Крупскаја, «Сечилмиш педагожи әсәрләри», Бакы, «Маариф», 1966, сәh. 295—296).

Әдәбијјатын атеист тәрбијәси ашыламаг имканларына мәhз бу бахымдан јанашырам.

Бу мәгсәдлә тәрчүмеји-hал мөвзуларынын тәдрисиндә атеизм тәрбијәси имканларыны әввәлчәдән системләшдириб чәдвәл тәртиб едирәм. Бу ишдә Р. Мәммәдовун тәклиф етдији схемдән дә истифадә едирәм (бах: Р. Мәммәдов, Әдәбијјат тәдрисиндә атеизм тәрбијәси, Бакы, «Маариф», 1968, сәh. 44).

Һәмин чәдвәлдә әсасән шакирдләрин атеист тәрбијәсинә хидмәт едән, IX синифдә тәдрис олунан әсәрләрин схеми верилир. Тәчрүбә көстәрир ки, схемин әввәлчәдән тәртиб едилмәси мүәллимин hансы дәрсдә, нә мәзмунда атеизм тәрбијәси иши апарачағы hаггында ајдын план олур (мән белә схеми јалныз атеист тәрбијә үчүн дејил, әдәбијјат тәдрисинин гаршысында дуран бүтүн тәрбијә нөвләри үзрә (естетик, мә'нәви, вәтәнпәрвәрлик, бејнәлмиләлчилик, әмәк тәрбијәси вә с.) тәртиб едирәм.

Көркәмли әдәби сималардан И. Нәсими, М. Ф. Ахундов, С. Ә. Ширвани, Һ. Зәрдаби, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә б. шәхсијјәтләрин hәјаты hаггында мәгсәдјөнлү мә'лумат вердикдә шакирдләр белә гәнаәтә кәлирләр ки, дин вә онун тәблиғатчылары јенилијә дүшмәндирләр. Тәрәггипәрвәр адамлар hәмишә дин хадими вә диндарларын тә'гибинә мә'руз галмышлар. Классик әдәбијјатымызын јарадычылары атеист олмамышлар, лакин әсәрләриндә аз-чох динә вә даhа чох дин хадимләринә гаршы чыхыш етдикләри үчүн амансыз тә'гибләрә, әзаб, hәтта ишкәнчәјә дүчар олмушлар.

Классик әдәбијјатымызда дин вә дин хадимләри әлејhинә мүбаризә ики сәпкидә апарылмышдыр. Н. Кәнчәви, М. Фүзули, И. Нәсими, М. П. Вагиф, А. Бакыханловун јарадычылығында динә мүнасибәт мәсәләси бир нөв икили маhијјәтдә олмушдур. Белә јазычыларын јарадычылығында аллаhа, пејғәмбәрә инамла, дин хадимләринә гаршы чыхышлар паралел ишләнир. Бунун әсас сәбәбләринин шакирдләрә ајдын чатдырылмасы онларда hәмин јазычыларын диндарлығына инам јарада биләр. Јери кәлдикчә изаh едирәм ки, бу јазычыларын дүнјакөрүшү онларын јашадығы дөврлә бағлыдыр. Бу дөврдә материалист елми дүнјабахышы hәлә инкишаф етмәмишди, гаты диндарлар мүhити, дини тәhсил очагларынын тә'сири онларын дүнјакөрүшүнүн зиддијјәтли олмасына тә'сир етмәјә билмәзди. Динин халгы алдатмаг васитәси, hаким синифләрин вә руhаниләрин өз шәхси мәнфәәтләри үчүн әлдә васитә етмәләри hаггында hәмин шаир вә јазычыларын тәсәввүрләри зәиф иди. Лакин өз дөврләринә көрә дин хадимләри әлејhинә онларын чыхышы өзү мүсбәт hадисә иди.

XIV әсрин көркәмли шаири И. Нәсиминин hәјаты илә танышлыг заманы шакирдләрә чатдырырам ки, Нәсими атеист дејилди вә hеч вахт дин әлејhинә ачыг чыхышлар етмәмишдир. Лакин дини hәјат, инсанлар, бу дүнјанын пучлуғу hаггында ујдурма мүддәаларыны гәбул едә билмәдији, реал hәјаты, инсан мәнәвијјатыны үстүн тутдуғу үчүн руhаниләр тәрәфиндән дири-дири сојулмасына фитва верилмишдир.

XIX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын, ичтимаи вә фәлсәфи фикринин көркәмли нүмајәндәси М. Ф. Ахундовун hәјаты илә танышлыг просесиндә илк нөвбәдә онун јашадығы вә ишләдији Тифлис мүhити, онун о заман Загафгазијанын инзибати мәркәзи олмасы вә ислам дининин hаким мөвге тутдуғу Бакы, Кәнчә, Шәки, Шамахы вә башга шәhәрләрдәки фәргини мүгајисәли шәкилдә шакирдләрә чатдырырам. Бу мүhитин М. Ф. Ахундов јарадычылығына мүсбәт тә'сирини гејд едир вә бөјүк атеист философун, маарифчи јазычынын чаhил мүасирләринин тә'нәләринә мә'руз галмасыны, бөјүк чәтинликләрлә үзләшмәсини hәјатындан мисаллар кәтирмәклә изаh едирәм. Бу заман јазычынын «Кәмалүддөвлә мәктублары» әсәрини чап етдирмәк үчүн чәкдији чәтинликләрдән, мүбариз вә чәсарәтли шәхсијјәт олса да, «Мәктублар»да өз мүәллифлијини кизләтмәјә мәчбур олдуғуну јалныз јахын достлары илә јазышмаларда өз мүәллифлијини көстәрмәсини бир сыра сәнәдләр әсасында изаh едирәм.

Бу васитә илә шакирдләрдә инам јаратмаға чалышырам ки, ислам дининин hәлә мөhкәм hөкм сүрдүјү бир шәраитдә халгымызын мүбариз оғуллары онун мүртәче маhијјәтини дәрк етмиш вә халгын көзүнү ачмаг үчүн чәтин мүбаризәдән чәкинмәмишләр. Һалбуки гејд едирәм ки, о дөврдә чар hөкумәти өзү дә халгы итаәтдә сахламаг үчүн диндән бир васитә кими истифадә едирди. Бу мәгсәдлә чар hөкумәтинин вердији хүсуси фәрманларла шакирдләри таныш едирәм: «Үмумрусија hөкмдары ә'лаhәзрәт императорун фәрманы илә Русијанын бүтүн мүсәлманлары өз динләринин бүтүн тәләбләринә әмәл етмәли, бу динин еhкамларыны чидди сурәтдә јеринә јетирмәлидирләр. Кафирләрә ашағыдакы үч үсул илә: биринчи дәфә чубугла, икинчи дәфә ағачла вә үчүнчү дәфә татары илә чәза верилмәлидир». (Ә. Мирәhмәдов, М. Ф. Ахундов, Бакы, Азәрнәшр, 1953, сәh. 65).

XIX әсрин II јарысынын көркәмли маарифпәрвәр шаири С. Ә. Ширванинин шәхсијјәти вә hәјаты илә јахын танышлыг да шакирдләрин атеист бахышларынын формалашмасына мүсбәт тә'сир едир.

Диндар аиләләрдән олан ушаглар билирләр ки, сејидләр пејғәмбәр өвлады олмагла мүгәддәс hесаб едилирләр вә онлара диндарлар (hәтта о гәдәр дә мөhкәм е'тигады олмајанлар) пәрәстиш едир, онлары гејри-ади габилијјәт саhиби hесаб едирләр. Буна көрә дә атеист дүнјабахышы тәкмилләшмәмиш ушаглар сејидләрә hәтта бир гәдәр горху илә јанашырлар. Сејид Әзимин hәјатыны өјрәнәркән онлар тамамилә көзләмәдикләри фактларла гаршылашырлар. Али руhани мәктәбләриндә тәhсил алмасына бахмајараг, јаланчы дин хадимләринә мәнфи мүнасибәт бәсләјән шаир дүнјәви елмләри тәблиғ едир, јени типли мәктәб ачыр, руhаниләрә, сејид, ахунд, «hоггабази-нагабил»ләрә гаршы кәскин мүбаризә апарыр.

Көркәмли әдәби сималардан Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир вә б. hәјат вә јарадычылығы илә танышлыг просесиндә дә шакирдләрин атеист дүнјабахышыны инкишаф етдирмәк имканлары даhа кенишдир.

Ч. Мәммәдгулузадәнин јаздығы хатиратлы илә таныш олан шакирдләр чәhаләт дүнјасына гаршы апардығы мүбаризәнин маhијјәтини даhа ајдын дәрк едирләр. М. Ә. Сабирин hәјатыны өјрәнәркән моллаханаларда фалагга вә чубуг күчүнә тә'лим, балача Әләкбәрин оручлуг әлејhинә е'тиразы, Шамахы моллаханаларынын шаири кафир адландырыб вәтәндән кетмәјә мәчбур етмәләри hаггындакы фактлары шакирдләрә чатдырырам.

Шакирдләрин атеизм тәрбијәсиндә бәдии әсәрләрин тәдриси мүhүм әhәмијјәтә маликдир. Әкәр јазычыларын hәјат вә јарадычылығы нүмунәсиндә шакирдләр тарихи фактларла гаршы-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ашырса, әдәби әсәрләрин өјрәнилмәси просесиндә бәдии һәјат лөвһәләри фонунда јениликлә көһнәлијин мүбаризәси шәклиндә дини хурафат вә мөвһумата гаршы мүбаризә илә таныш олурлар.

IX синифдә Сејид Әзимин «Көнүлта вар әлиндә...» гәзәлини кечәркән шакирдләрә чатдырырам ки, шаирин азанчынын зәһләтөкән авазыны ешитмәкдәнсә мејханә күнчүндә һәр шејдән бихәбәр сәрхош јатмағы үстүн тутан шаир халгы икиүзлү дин хадимләринә гулаг асмамаға чағырыр. Шаир мејханә илә мәсчиди гаршылашдырмагла халгы ички дүшкүнү олмаға дә'вәт етмир, әксинә о, мәсчидин мејханәдән даһа тәһлүкәли олдуғуну көстәрмәк истәјир. Ше'рдән

Рүмузи—ше'римин дәрк етмәмиш
мә'насыны, Сејјид,
Кедиб мејханәләрдә лаүбали мејкүсар
олма...

бејтини изаһ едир вә фикрими әсасландырырам.

«Гафгаз мүсәлманларына хитаб» ше'ринин тәдриси заманы шаирин маарифчилик идејаларындан бәһс етмәклә јанашы, бурада дин хадимләринин вә үмумијјәтлә, ислам шәриәтинин халгы чәһаләтдә сахламаг васитәси олдуғуну гејд едирәм. Бу мәгсәдлә синфә мүрачиәтлә ашағыдакы суаллары верирәм.

С. Ә. Ширвани халгынын мүасир мәдәнијјәтдән керидә галмасынын сәбәбини нәдә көрүр?

Бу фикир ше'рин һансы һиссәсиндә өз ајдын әксини тапмышдыр?

Шаир өз халгынын башга милләтләр кими тәрәгги етмәмәсинин сәбәбини нә илә изаһ едир? вә с.

С. Ә. Ширванинин сатиралары һаггында мә'лумат верәркән «Аллаһа рүшвәт»ин мәтни үзәриндә хүсуси иш апарырам. Шакирдләр бу нәтичәјә кәлирләр ки, ше'рин тәнгид објекти авамлыг, һөкумәт мә'мурларынын рүшвәтхорлуғу вә руһаниликдир.

Драматик әсәрләрин тәдриси просесиндә атеист тәрбијә дә шакирдләрин дүнјакөрүшүнүн формалашмасына јахшы тә'сир едир. Биз буну Ч. Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» комедијасынын тәдриси нүмунәсиндә шәрһ едәчәјик.

Реалист драматуркијамызын көзәл нүмунәси олан бу әсәр бәшәри һиссләрин инсан ләјагәтинин дин вә онун тәблиғатчылары тәрәфиндән тапдаландығыны бөјүк усталыгла ифша едир.

«Өлүләр» комедијасында тәкчә Азәрбајчанда дејил, бүтүн мүсәлман Шәргиндә мөвһумат, дини хурафат вә чәһаләтә гаршы кәскин зәрбә ендирилир. Шакирдләрин атеист дүнјабахышынын формалашмасында бу әсәрин мүстәсна әһәмијјәти вардыр.

Мән «Өлүләр»ин тәдрисини техники тә'лим васитәләриндән комплекс истифадә етмәклә апарырам. Бурада акустик, визуал, акустик-визуал васитәләр комплексиндән вә сәһнәчикләрдән истифадә едирәм.

Әсәрин мәзмуну илә һәртәрәфли танышлыгдан сонра синифдә мүсаһибә тәшкил едирәм. Шакирдләрдән әсәр һаггында тәәссүратларыны сорушурам.

Синифдә чанланма башлајыр. Шакирдләрин мүлаһизәләри мүхтәлиф олса да әсәр һаггында, онун мөвзусу вә идејасы барәдә кәлдикләри нәтичә мәни севиндирир.

Дәрси јекунлашдырыр вә әлавә едирәм ки, әсәрдә драматургун мәгсәди јалныз Шејх Нәсруллаһы ифша етмәк олмамышдыр. Мүәллиф ејни заманда халгы наданлыг вә чәһаләтдә сахлајан, Шејх Нәсруллаһ кими фырылдагчыларын әл-гол ачмасына имкан верән ичтимаи шәраити вә ислам динини дә ифша едир. Авам, мө'мин адамлар әхлагсыз бир шәхсин һијләләринә алданыб өз намусларыны белә мүһафизә етмирләр. Халгын авамлығына сәбәб исә ислам динидир. Бүтүн бунлара көрә онлар дири икән өлүдүрләр.

Мүасир мәктәб һәртәрәфли инкишаф етмиш, мүбариз, ајдын мәгсәдли, мөһкәм әгидәли коммунизм гуручулары јетишдирмәлидир. Мән чалышырам ки, шакирдләрин ајдын елми-материалист дүнјабахышы олсун, онлар гурулушумуза јабанчы әгидәләрә гаршы барышмаз атеист кәнчләр кими јетишсинләр.

CamScanner ile tarandı

Азәрбајчан дили дәрсләринин тәшкили тәчрүбәсиндән етүдләр

Мәдәд СӘФӘРОВ
Бабәк рајону, Күлтәпә кәнд мәктәбин мүәллими

22 илдир ки, чаным, ганым, анам, Вәтәним кими севдијим доғма Азәрбајчан дилини тәдрис едирәм. Даһиләрин, мүтәфәккирләрин, алим вә шаирләрин дил һаггында дедикләри гијмәтли фикирләри әхз едиб, чохиллик педагожи фәалијјәтимин нәтичәсиндә белә гәнаәтә кәлмишәм ки, Азәрбајчан дилинин тәдриси шакирдләрин тәрбијәләнмәсиндә, һәјаты дәриндән дәрк етмәләриндә, тәфәккүрләринин вә дүнјакөрүшләринин формалашмасында әвәзсиз бир васитәдир. Мәһз буна көрә тә'лим просесиндә шакирдләрә дил вәрдишләри вә бачарыгларыны һансы јолларла, һансы васитәләрлә ашыламаг үчүн даима ахтарышлар апарырам.

V синифдә исим һаггында үмуми мә'лумат мөвзусуну кечәркән әввәлчә ушаглардан сорушурам:

— Исимләр һансы суаллара чаваб олур?

Шакирдләр чаваб верирләр.

Сонра исмә даир мисаллар сорушурам; јенә дүзкүн чаваблар алырам. Тә'рифи дә дејән олур. Үмумијјәтлә, вердијим суаллар вә алдығым чаваблардан ајдын олур ки, шакирдләр тәк вә чәм исимләр, үмуми вә хүсуси исимләр һаггында да мүәјјән мә'лумата маликдир. Бундан сонра 296, 297 нөмрәли чалышмалар үзәриндә иш апарырам. Шакирдләр бир даһа нәтичәјә кәлирләр ки, бә'зи исимләр ким?, бә'зиләри нә?, бә'зиләри һара? бә'зиләри исә һәм нә? һәм дә һара? (Бакы, Нахчыван, бағча вә с.) суалларына чаваб олур. Сонра шакирдләрә чатдырырам ки, исим сөзүнүн һәрфи мә'насы «ад» демәкдир. Киминсә, нәјинсә, һаранынса ады—адлары мәһз исимдир.

Синфә белә бир суал верирәм: «Ким дејәр, исмин грамматик әламәтләри һансылардыр?».

Ушаглар сусур... Мән бу суалы биләрәкдән верирәм; чүнки әввәлчәдән һисс етмишдим ки, шакирдләр «грамматик әламәт» терминини билмирләр. Бу заман проблемли вәзијјәт јараныр. Елә бурадача әлимдәки дәфтәр вәрәгини шакирдләрә көстәриб дејирәм:

— Бу нәдир?

— Вәрәг..., кағыз, дәфтәр...

— Қағыз олдуғуну нечә сүбут едәрсиниз?

Шакирдләр тәәччүбләнир вә мүхтәлиф чаваблар верирләр. Бу заман дејирәм:

— Бәли, ушаглар, гулаг асын, мән сүбут едим.

Синфә там сакитлик чөкүр. Кичик пауза...

— Бу кағыздыр, она көрә ки, үстүндә јазмаг олур, чырылыр, әзилир, суда исландыгдан сонра батыр, јаныр, материалы селлүлоздур, ағач мә'мулатындан һазырланыр вә с. Бәли, кағызын хүсусијјәтләри беләдир; дәмиринки башга чүр, тахтанынкы исә башга чүрдүр. Адамларын да бир-биринә охшар вә фәргли чәһәтләри вар. Демәли, исим дә бир нитг һиссәси кими мүәјјән хүсусијјәтләрә маликдир; бунлар исмин грамматик әламәтләри кими тәзаһүр едир. Кәлин көрәк бу әламәтләр һансылардыр? 1) Исим әшја билдирир, 2) ким? нә? бә'зән дә һара? суалларына чаваб олур, 3) тәк вә чәм ола билир, 4) үмуми вә хүсуси олур, 5) конкрет вә мүчәррәд олур, 6) һалланыр, 7) мәнсубијјәтә көрә дәјишир, 8) шәхсә көрә дәјишир, 9) чүмләнин мүәјјән үзвү вәзифәсиндә ишләнир.

Бүтүн бунлары гысача изаһ едир вә мисалларла әсасландырырам.

Бундан сонра чалышмалар үзәриндә иш апарырам.

Јахуд, IV синифдә «Фонетика» бәһсини кечиб гуртарандан сонра фонетик тәһлилә 1 саат вахт ајырырам (әввәлләр фонетик тәһлил јарымчыг да олса апарылыб). Бир шакирди јазы тахтасына чағырыб ашағыдакы сөзләри јаздырырам (дикәр шакирдләр исә дәфтәрләринә јазырлар).

Белә јазылыр:	Белә дејилир:
Наилә	[Најилә]
сәккиз	[сәккиз]

Scanned with CamScanner

кәнд	[кәнт]
гулаг	[гулах]
тогга	[токга]
сәһвсиз	[сәфсиз]
е'лан	[е:лан]...

Һәр сөзү шакирдә фонетик тәһлил етдиририрәм.

Тәһлил ашағыдакы гајдада апарылыр.

Наилә сөзү 5 һәрф, 6 сәсдән ибарәтдир.

Һәрфләр: «ен», «а», «и», «ел», «ә». Сәсләр: [н], [а], [ј] [и], [л], [ә].

Н — самитдир, чинкилтилидир; **а** — саитдир, галындыр, додагланмајандыр, бир гәдәр узун тәләффүз олунур; **ј** — самитдир, чинкилтилидир; **и** — саитдир, инчәдир, додагланмајандыр; **л** — самитдир, чинкилтилидир; **ә** — саитдир, инчәдир, додагланмајандыр.

Бу сөз үч һечадан ибарәтдир: На-и-лә. Вурғусу сон һечанын үзәринә дүшүр.

Дикәр сөзләр дә ејни гајдада тәһлил олунур.

VII синифдә синтаксис үзрә «Хәбәрин ифадә васитәләри» мөвзусуну кечәркән дәрсә елә нүмунәләрин тәһлили илә башлајырам ки, онларда хәбәр јалныз фе'лла ифадә олунмуш олсун. Ахы шакирдләрин тәсәввүрү мәһз беләдир ки, хәбәр адәтән фе'лла ифадә олунур. Бундан сонра синфә суал верирәм: «Хәбәр башга нитг һиссәләри илә дә ифадә олуна биләрми?».

Шакирдләр дүшүнүр вә мүсбәт чаваб верирләр. Лакин нүмунәләр көстәрмәкдә долашыр, чәтинлик чәкирләр. Суалы башга шәкилдә тәкрар едирәм: «Елә чүмләләр сөјләјә биләрсинизми ки, онларда хәбәр фе'лла ифадә олунмасын?» Јенә ејни вәзијјәт алыныр. Бу заман онларын диггәтини 154 нөмрәли чалышмаја чәлб едирәм. Шакирдләр, әкәр тә'бири чаизсә, мөвзунун ичәрисинә дахил олурлар. Бундан сонра өзләри характерик мисаллар сөјләјир вә мүхтәлиф чүмләләрдә хәбәрин мүхтәлиф нитг һиссәләри илә ифадә олундуғуну әсасландыра билирләр. Чаваблардан бә'зиләринә диггәт јетирәк:

— Гызлар үзүм **јығырлар.** (Хәбәр фе'лла ифадә олунмушдур.)

— Памбыг гијмәтли **сәрвәтдир.** (Исимлә ифадә олунмушдур.)

— Совет кәндләри **вугарлыдырлар.** (Сифәтлә ифадә олунмушдур.)

— [illegible]иг республикаларын сајы **он бешдир.** (Сајла ифадә олунмушдур.)

— Данышан **мәнәм.** (Әвәзликлә ифадә олунмушдур.)

— Әмәк тә'лими дәрси **сабаһдыр.** (Зәрфлә ифадә олунмушдур.)

Шакирдләр бу кими нүмунәләри һәвәслә сөјләјир, һәтта бир-биринин чавабларындакы сәһвләри дүзәлдирләр. Бунун үчүн онлара там сәрбәстлик верир, синифдә кедән чанлы дискуссија ја «сәртлик» көстәрмирәм.

Нәһајәт, онларын диггәтини башга мәсәләјә чәлб едиб, гаршыја башга бир суал гојурам: «Бәс хәбәр сөз бирләшмәләри вә фразеоложи бирләшмәләрлә дә ифадә олуна биләрми?» Шакирдләр бу суала да сөјләдикләри нүмунәләрлә чаваб вермәјә чалышырлар. Лакин әл галдыранлар тәк-тәк олур. Белә һалда өзүм онлара нүмунәләр јаздырыб тәһлил етдиририрәм.

Нәһајәт, фе'ли вә исми хәбәрин изаһына башлајырам. Бунун үчүн әввәлчә ушаглардан сорушурам.

— Хәбәр һансы суаллара чаваб верир?

— Нә едир? нә едәчәк? нә етди?...

— Даһа һансы суаллара?

— Кимдир? нәдир? һарададыр? нечәдир? нечәјәм? кимсән? вә с.

— Доғрудур, ушаглар, I груп суаллар фе'лла, II груп суаллар исә дикәр нитг һиссәләри вә сөз бирләшмәләри илә ифадә олунан хәбәрләрин суалларыдыр. Мәһз бу бахымдан хәбәрләр ифадә васитәләринә көрә ики чүр олур: фе'ли хәбәрләр, исми хәбәрләр.

Даһа сонра бу бөлкүнүн практик әһәмијјәти һагда мүвафиг анлајыш верирәм. Конкрет нүмунәләр әсасында онлара баша салырам ки, исми вә фе'ли хәбәрләри фәргләндирмәдикдә синтактик тәһлил заманы тә'јинлә зәрфлији гарышдыра биләрләр.

Бүтүн гејд етдикләримлә јанашы, Азәрбајчан дили дәрсләриндә мән орфографија, орфоепија, лексика үзрә мүхтәлиф чалышмалар үзрә ишләрә даһа чох вахт ајырмаға сә'ј көстәририрәм. Әксәр дәрсләримдә луғәт үзрә имладан истифадә едирәм.

Нәтичә олараг гејд етмәк истәрдим ки, Азәрбајчан дили дәрсләринин сәмәрәлилији синифдә мүәллимдән чох шакирдләрин фәаллығындан асылыдыр. Мүәллим дәрсин мәркәзиндә дурса да, о, анчаг дирижордур, «синфин [illegible]» сәсләндирәнләр исә шакирдләрдир.

Ифадәли оху вәрдишләринин формалашдырылмасына даир

Шөвкәт ӘЛИЈЕВА
Сумгајытдакы 30 нөмрәли мәктәбин мүәллими

«Үмумтәһсил вә пешә мәктәби ислаһатынын әсас истигамәтләри»ндә дејилир: «Халг мүәллими кәнч шәхсијјәтин мә'нәви аләминин ме'мары, чәмијјәтин е'тибар етдији шәхсдир». Халг мүәллиминә верилән бу јүксәк гијмәти биз дил-әдәбијјат мүәллимләри дә дәриндән дујмалы вә унутмамалыјыг ки, халгымызын ән гијмәтли сәрвәти олан доғма дилимизи, онун инчәликләрини кәнч нәслә дәриндән мәнимсәтмәк вәзифәсини лајагәтлә јеринә јетирмәлијик. Бу саһәдә әдәби тәләффүз вә ифадәли оху үзрә апарылан ишләрин ролу вә әһәмијјәти сон дәрәчә бөјүкдүр.

Шакирдләри әдәби тәләффүз вәрдишләринә јијәләндирмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, мүәллимин өзү әдәби тәләффүзүн маһијјәтинә дәриндән бәләд олмалы, шакирдләрә орфографик гајдалары орфоепик гајдаларла мүгајисәли вә мүвази сурәтдә өјрәтмәјә наил олмалыдыр.

Методик әдәбијјатда чох доғру олараг гејд едилир ки, јазылы әдәби дилдә орфографик нормалара риајәт етмәк нә гәдәр вачибдирсә, шифаһи нитгдә орфоепик нормалара әмәл етмәк дә бир о гәдәр зәруридир. Шакирдләримиздә ифадәли оху вәрдишләринин формалашдырылмасы да бундан чох асылыдыр.

Мә'лумдур ки, мүәллимләримизин бир чоху дил вә әдәбијјат дәрсләриндә кодоскопдан, филмоскопдан вә башга техники тә'лим васитәләриндән тез-тез истифадә едирләр. Әлбәттә, бу, чох вачиб вә фајдалыдыр. Лакин мүәллимин нүмунәви нитги бунлардан бәлкә дә даһа јүксәкдә дурур. Чүнки шакирд һәр күн дәрсдә мүәллимин нитгини изләјир, онун кими данышмаға, ондан нүмунә көтүрмәјә чалышыр.

Тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, ибтидаи синифләрдән кәлән шакирдләрин, демәк олар ки, һамысы дәрсликләрдәки ше'р, һекајә вә с. кими бәдии әсәрләри китаб тәләффүзү илә охујурлар. Сонракы синифләрдә бу јанлыш вәрдиши арадан галдырмаг чәтин олур. Дил-әдәбијјат мүәллиминин ишинә әнкәл төрәдән бу чәтинлији арадан галдырмаг үчүн мән илк нөвбәдә чалышырам ки, һәр бир шакирдин «Орфографија-орфоепија-грамматика луғәти» (Ә. Әфәндизадә. «Маариф» нәшријјаты, 1983-чү ил) олсун.

IV синифдә илк дәрсләрдән јазылышы илә дејилиши әсаслы сурәтдә фәргләнән сөзләр үзәриндә апарылан ишә шакирдләр хүсуси мараг көстәрир вә тәләффүз гајдаларыны чох асанлыгла гаврајырлар. Лакин бу гајдалара аид вәрдишләри мөһкәмләндирмәк узун сүрән бир просесә чеврилир. Тәдричән онлар буна елә адәт едирләр ки, өзләри бир-биринин нитгиндәки сәһвләри јериндәчә дүзәлтмәјә сә'ј көстәрсинләр. Тә'лимдә бу мүһүм мәсәләјә мүнтәзәм диггәт јетирмәјимин нәтичәси олараг шакирдләрин орфографик савады, ифадәли оху вәрдишләри дә әсаслы сурәтдә јахшылашыр.

Азәрбајчан дилиндән чалышмаларын шәрти, мәтни охуналкән тәләффүз гајдаларына дүзкүн риајәт едилмәси мәним дәрс дедијим синифләрдә вачиб бир нормаја чеврилмишдир. Бу, бир нөв, чалышмалар үзәриндә ишин башланғыч мәрһәләсини тәшкил едир. Әдәбијјат дәрсләриндә дә тәләффүз үзрә ишләри мүнтәзәм давам етдиририрәм. Буна хүсусән ифадәли охуда даһа чох диггәт јетирмәји лазым билирәм, чүнки бу заман шакирдләр сөзләрин јазылышы илә тәләффүзү арасындакы фәргләри әјани олараг көрүб-дујурлар. Лазым кәләндә бә'зи парчаларын дүзкүн тәләффүзлә нечә охунмалы олдуғуну тахтада транскрипсија илә нүмајиш етдиририрәм. Мәсәлән, IV синифдә әдәбијјатдан «Ана үрәји, даг чичәји» һекајәсиндән ашағыдакы нүмунәјә диггәт јетирәк:

«Уча дағларын алма[с] кими парыл[лы]јан гар[ры] тәпәләрин[нән] сис-думан чәкилир, көјләрин көзәл гызы наз[ды]-наз[ды] күлүм[сүјүр]дү. Тәби[ј]әт гыш јухусун[нан] ојаныр, көјләр дә, јер[рәр]дә әлван рәнкә бојанырды».

Scanned with CamScanner

Оху просесиндә орфоепик гајдаларла јанашы, мәнтиги вурғуја, интонасија нормаларына риајәт едилмәсининн вачиблијинә дә шакирдләрин диггәтини чәлб едирәм. Чалышырам ки, шакирд оху просесиндә сөзләр арасындакы мәнтиги әлагәјә риајәт етсин, мүәллифин вермәк истәдији мә'наны дәрк едә-едә чүмләләри дүзкүн сәсләндирә билсин; мәсәлән, Ч. Чаббарлынын V синифдә тәдрис олунан «1905-чи илдә» пјесиндән ашағыдакы парчанын охусунда олдуғу кими (мәнтиги вурғу алтына дүшән сөзләр гара һәрфләрлә верилмишдир):

Е ј в а з — Јахшы, бәс бу сојулан, сусуз, торпа[х]сыз галан **[кәнтди]ләр**, бәс һејван кими ишл[и]јиб ач галан, әзилән **ишчиләр?** ...Мән һәлә ишсиз[дәр]и **демирәм,** бунлар сәни дүшүндүрмүр?! **Вурушма[х]** лазымдыр!

Б а х ш ы — Јох, јох, **мән ган** севмирәм. О, доғрудур ки, [кәнтди]ләр сојулур, о, доғрудур ки, **атам** һејван кими ишл[и]јир вә бир **чуха алма[х]** онун үчүн бир һәјат **[идијалы]** олмушдур, о, доғрудур ки, ишчиләрин күнү **ағырдыр,** вар[ры]лар даһа јахшы доланы[ллар], лакин **ган—инсан ганы...** Мән дүнјада инсан ганы төкүлә биләчәк бир **[идијал]** танымырам».

Ејвазын сөзләриндә мәнтиги вурғу **кәндлиләр, ишчиләр, демирәм** сөзләринин үзәринә дүшүр. Бу сөзләр гыса пауза илә фәргләндирилмәлидир. Бахшынын сөзләриндә исә **мән, атам, чуха алмаг, ағырдыр, варлылар, ган—инсан ганы, идеал** сөзләринин үзәринә дүшүр. Драматург Бахшынын дили илә билдирмәк истәмишдир ки, о, башга шеји јох, мәһз ган севмир, инсан ганы. Мәнтиги вурғулар чүмләдә, мәтндә әсас фикри гүввәтли демәк, бир нөв, чүмләдәки башга сөзләрдән ајырыб нәзәрә чарпдырмаг васитәсидир. Мәнтиги вурғулар васитәсилә әсас фикри, әсас гајәни дујмаг, онун үзәриндә дүшүнмәк вә с. бачарығы ифадәли оху вәрдишләринин вачиб шәртләриндән биридир.

Шакирдләрә нитгин интонасија рәнкарәнклијини дәрк етдирмәкдә, онлара интонасија илә әлагәдар мүвафиг вәрдишләр ашыламагда да бәдии әсәрләрин охусундан оптимал истифадә етмәјин тә'лим әһәмијјәти чох бөјүкдүр. Бу, ејни заманда охунан әсәрин мәзмунуну вә естетик мәзијјәтләрини дәриндән баша дүшмәкдә вә һисс етмәкдә дә башлыча шәртдир. Шакирд кә-рәк мүәллифин сөзләрини сурәтләрин

CamScanner ile taranmıştır

сөзләриндән ... фәргләндирә билсин. Мәсәлән, Мир Чәлалын VII синифдә өјрәнилән «Бир кәнчин манифести» әсәриндән «Сонанын чавабы» парчасына нәзәр салаг.

«Сонанын әсәбләри кизилдәди, бүтүн вүчуду титрәди. Дәһшәт[ди] тәсәввүр [рәр] аз гала онун дизини гат[дыјыб] јыхма[х], мәғлуб етмә[ј] [исдијирди]. Сон[у]ја елә кәлди ки, инкилис онун вурдуғу халлара, јаратдығы нахыш[дар]а бахыр. Инкилис онун үзүнә бахма[г] ист[и]јир. Гызыл күчүнә сатын алыб апардығы, кәниз кими габағында дајанмаға мә[ж]бур етдији Азәрбајчан гызына, лап Сонанын өзүнә, һәлә адахла[м]мамыш чаван симасына бахма[г] [исдијир]...

Сонаны һирс боғду, үзүнү инкилисә туту[п] деди:

— Сатмырам!...»

Бүтөвлүкдә бу парчаны һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејил. Бу исә интонасијанын бојалары илә үзә чыхыр: сәсин тону алчалыб-јүксәлир, паузалар мәтнә мин бир рәнк верир...

Бәс шакирд ше'р нүмунәләрини охујаркән тәләффүз вә интонасија илә әлагәдар тәләбләри нечә көзләмәлидир? Һәр шејдән әввәл, тәләффүзүнә, паузалара, сөзләрин аһәнкдар сәсләнмәсинә диггәт јетирмәлидир.

Ке[ш] бу дағдан, бу аран[нан],
Астарадан, Ләнкәран[нан]...
Гона[х] кәли[п] бизә гуш[дар],
Зүлм әлин[нән] гуртулмуш[дар].

Ше'р нүмунәләрини бә'зи шакирдләр бир нөв гышгыра-гышгыра, «әзилә-бүзүлә» охумаға мејл көстәрирләр. Бу, ифадәли охунун маһијјәтинә зиддир. Сәнәткарын кин, нифрәт ифадә едән сәтирләрини кәскин тонда; мәһәббәт, меһрибанлыг, мәрһәмәт билдирән сәтирләрини исә алчаг сәслә, јумшаг, көврәк бир тәрздә охумаг тәләб олунур. Бу бахымдан, мәсәлән, С. Рүстәмин VII синифдә тәдрис олунан «Гафурун гәлби» әсәрини охујаркән, шакирд, Гафурун гәһрәманлығыны, онун интигам долу гәлбиндәки һиссләри мәһз сәсинин аһәнки илә ифадә етмәји бачармалыдыр.

Јенә интигам дејир топларын кобу[т] сәси,
Ган[ны] јоллардан кечир көнүлләрин нәғмәси.
Бир күллә бир әскәри јарал[ы]јыр башын[нан],
Ајырыр бирчә анда јолдашы јолдашын[нан].
Бир ... ...н енир көз гапа[х]лары.
Титр[ијир] һиддәтин[нән] Гафурун дода[х]лары.
Көзүнә саташынча јад[дар]ын пулемјоту,
Алышыр үрәјиндә сөнмәз интигам оду.

Истәр Азәрбајчан дили, истәрсә дә әдәбијјат дәрсләриндә ше'р парчаларынын дүзкүн, ифадәли сәсләндирилмәси илә әлагәдар шакирдләри синифдә, бир нөв, «јарыша», «бәһсә» киришмәјә сөвг едирәм; ән јахшы охујанлары тә'рифләјир, бә'зән дә онлара синиф журналында јүксәк гијмәт јазырам.

Драм әсәрләринин охунмасы просесиндә синифдә башга бир аләм јараныр. Бу жанрдан олан әсәрләрин охунушунда, бир гајда олараг, һәр сурәтин сөзләрини бир шакирдә тапшырырам вә онлара төвсијә едирәм ки, сона гәдәр өзләрини бир «актјор» кими һисс етсинләр, сурәтин сөзләрини лазыми һисс вә һәјәчанла охусунлар. Мәсәлән, Ч. Чаббарлынын VII синифдә өјрәнилән «Севил» пјесиндә (I шәкил) Севилин сөзләри «јазығчасына», сакит ифадә олунмалы, Күлүшүн сөзләри исә онун характеринә ујғун гәтилик, мүбаризлик руһунда сәсләнмәлидир:

«**Күлүш** — Севил, сән нә гәдәр јазы[х]сан, сәнин башында горхун[ч] бир ојун ојн[у]јур, сән исә күн[нәрнән] ач отуру[п] Балашын јолуну [көздүјүрсән].

Севил — Нә едим, Күлүшчан, о иш[ди]јир, ач галыр, мәним дә боғазым[нан] чөрәк кетмир.

Күлүш — Ах, Севил, сән, доғрудан да, јазы[х]сан, һәр шејә Балашын јохсуллу[х] [көзүјнән] бахырсан, сәнә бүтүн дүнја да онун сәадәти үчүн кәрәкдир, өзүн үчүн һеч бир шеј истәмирсән.

Севил — Әлбәт[д]ә, аллаһ онун көлкәсини мәним башым[нан] әски[ј] еләмәсин.

Күлүш — Онун көлкәси бу гара чадра[ды], о, сәнин башында дурду[х]ча, сән јазы[г] олача[х]сан.

Севил — Бәс нә едим?

Күлүш — Чыхарт! Чыр! Тулла!».

Ифадәли оху мәдәнијјәти кәнч нәслин үмуми мәдәнијјәтинин вачиб тәркиб һиссәсидир. Тәкчә ону гејд едим ки, өлкәмизин әһалиси арасында оху мәдәнијјәти јохланаркән мә'лум олмушдур ки, республикамыз бу саһәдә кәмијјәт вә кејфијјәтчә ашағы јерләрдән бирини тутур. Бунун әсас күнаһкары мәктәбдир, мүәллимләрдир—бизик. Бу мәсәлә үзәриндә чидди дүшүнмәк, ахтарышлар апармаг вә јарадычы фәалијјәт көстәрмәк тәләб олунур.

Сәдрәддин Ағаммәд оғлу Дадашов 25 илә јахындыр ки, Дәвәчи рајонундакы Ашағы Зејид кәнд орта мәктәбиндә кәнч нәслин тә'лим-тәрбијәси илә мәшғулдур. Өз ишини дөврүн тәләбләри сәвијјәсиндә гурмаға чалышан Сәдрәддин мүәллим бүтүн гүввәсини мәктәб ислаһаты идејаларынын һәјата кечирилмәсинә, хүсусән Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдриси кејфијјәтини јүксәлтмәјә сәрф едир. Бу саһәдә даим ахтарышлар апарыр, габагчыл тәчрүбәни, мүасир елми наилијјәтләри диггәтлә өјрәниб өз ишинә тәтбиг едир. Әдәбијјат фәнинин тәрбијәви имканларындан мәһарәтлә истифадә едән тәчрүбәли мүәллим јетирмәләриндә коммунист эгидәси, вәтәнә мәһәббәт, вәтәндашлыг гејрәти тәрбијәләндирир.

Методист мүәллим С. Дадашов һәм дә фәал ичтимаијјәтчидир. Онун 26 Бакы комиссары адына совхоздакы сәмәрәли тәблиғатчылыг фәалијјәти «Тәблиғатчынын столүстү медалы» илә гијмәтләндирилмишдир. Узун иллик сәмәрәли фәалијјәтинә көрә С. Дадашов «ССРИ маариф ә'лачысы», «Азәрбајчан ССР габагчыл маариф хадими» дөш нишанлары илә тәлтиф олунмуш, чари илдә Азәрбајчан ССР әмәкдар мүәллими фәхри адына лајиг көрүлмүшдүр.

Scanned with CamScanner

IV синифдə мəтн һаггында анлајышын формалашдырылмасына аид дидактик материаллар

1. Охујун. Верилмиш парчалардан һансында чүмлəлəр мəʼнача бир-бири илə бағланыр? Əкəр һəмин парча мəтндирсə, она ад верин.

1) Бакынын һавасы бирдəн-бирə корланмышды. Идман јарышына чидди һазырлыг кедирди. Ушаглар тарладан гајытдылар. Таһир иншадан јүксəк гијмəт алды.

2) Гафур габагда кедирди. Таланын ортасына чатанда бирдəн ајаг сахлады. Əјилиб оту əллəри илə аралады. Мəрчан кими гызармыш чијəлəји дəриб мəнə узатды. Алдым. Һəм лəззəтли, һəм дə әтирли иди.

2. Ашағыдакы парчаны нə үчүн мəтн һесаб етмəк олмаз? Əкəр чүмлəлəри мүəјјəн ардычыллыгла дүзсəниз, һəмин парчаны кичик бир мəтн шəклинə салмаг мүмкүндүрмү? (Мүəллим чалышмадакы парчаны карточкалар шəклиндə шакирдлəрə пајлајыр. Онлар чүмлəлəри мүəјјəн ардычыллыгла дүзүб мəтн тəртиб едир вə јазырлар).

Онлардан бири мəғлуб олуб пиллəкəнин алтына гачды. Ики бечə үз-үзə дөјүшүрдү. Чалаған буну көрүб бечəни чајнагларына алды вə өзү үчүн наһара апарды. Галиб кəлəн бечə исə дамын үстүнə галхыб ловға-ловға банламаға башлады.

3. Ашағыдакы чалышма ики мəтндəн ибарəтдир. Буну сүбут един. Һəр мəтни абзасдан башламагла көчүрүн вə онлара өзүнүздəн ад верин. (Мүəллим вə ја шакирдлəрдəн бири верилмиш парчаны учадан охујур. Мəтнлəрин сəрһəди мүəјјəнлəшдирилир, онлара бир нечə вариантда мүвафиг адлар верилир. **Хəзан, рузикар** сөзлəринин мəʼналары изаһ олунур, мүвафиг сөзлəрин јазылышы үзəриндə иш апарылыр. Нəһајəт, шакирдлəр мүəллимин диктəси илə јазырлар...)

Пајыз күнлəриндəн бири иди. Күнəш чохдан батмышды. Көјүн үзү гара булудларла өртүлмүшдү. Хəзанын сојуг рузкары хəзəллəри һəзин бир хышылты илə гопарыб чухурлара, ағачларын [illegible] Күчəлəрдə кома-кома дуран гарлар үзəриндə гарғалар горхаг бахышларла кəзинирдилəр. Галын палто, исти палтар кејинмиш адамлар бəзəкли вə исти мəнзиллəрдəн чыхыб пијада вə ја арабаларда раһат-раһат күчəлəрдəн кечирдилəр. Бу дондуручу гыш онлар үчүн əјлəнчəдəн башга бир шеј дејилди. (А. Шаигдəн.)

4. Охујун, мəтнə ад верин. Мəтн дахилиндə ајры-ајры чүмлəлəри фикирчə өзүндəн əввəлки чүмлəлəрлə бағлајан сөзлəри мүəјјəнлəшдирмəјə чалышын. Мəсəлəн, «Икимиз дə тəмиз кејинмиш, галстукларымызы бағламышдыг» чүмлəсиндə «икимиз дə» сөзү əввəлинчи чүмлəдəки «Мəн вə Сəфа» сөзлəри илə бағлыдыр. (Мəтни шакирдлəрə кодоскопдан истифадə етмəклə вə ја карточкалар шəклиндə тəгдим етмəк мүмкүндүр. Чалышманын тəлəби əсасында дискуссија тəшкил олунмасы вə нəтичə чыхарылмасы мəгсəдəујғундур.)

Мəн вə Сəфа мəдəнијјəт сарајына јола дүшдүк. Икимиз дə тəмиз кејинмиш, галстукларымызы бағламышдыг. Вахтындан јарым саат əввəл мəдəнијјəт сарајына чатдыг. Јолдашларымыздан бир нечəси дə кəлмишди. Биз мəдəнијјəт сарајынын кениш фојелəриндə кəздик, диварлардан асылмыш шəкиллəрə бахдыг. Нəһајəт, гəһрəманла көрүш башланды. Башында бир дəнə дə түкү олмајан бир əми ичласы ачды. Биз онун данышығындан бир кəлмə дə баша дүшмүрдүк. Чүнки чүмлəлəринин əввəли, ахыры јох иди. Мүбтəда нəдир, хəбəр нəдир билмирди. Чүмлəлəринин каһ хəбəри олурду, мүбтəдасы олмурду, каһ да мүбтəдасы олурду, хəбəри олмурду. О, сөзүнү гуртаранда биз лап бəркдəн əл чалдыг. Она көрə ки, севинирдик; мүбтəдасыз, хəбəрсиз чүмлəлəрдəн чанымыз гуртармышды. Ондан сонра бизим рајон комсомол комитəсинин катиби данышды. Она диггəтлə гулаг асдыг. Чүнки чох көзəл данышырды, елə бил, шеʼр охујурду. (М. Ибраһимовдан).

CamScanner ile tarandı

Сабирин дилиндəки сатирик ифадə васитəлəри

Рəһилə МƏҺƏРРƏМОВА
филолокија елмлəри доктору

Мəʼлумдур ки, бəдии əдəбијјатда дил, дилə мүнасибəт, чанлы дилдəн истифадə, сөз ишлəтмəк бачарығы өзү дə јарадычылыгдыр. Јени сөз јарадычылығы јалныз неолокизм нөгтеји-нəзəриндəн дејил, сөзүн кениш мəʼнасында дил мəдəнијјəтинин бүтүн саһəлəриндəн јарадычы шəкилдə истифадə илə бағлыдыр. Варлығы, фактлары, һəјат һадисəлəрини, инсанын мəʼнəви алəмини образлар системиндə јенидəн чанландырмаг, дилини фəрдилəшдирмəк вə бир чох даһа башга шəртлəр бахымындан бəдии дил, јазычы, сəнəткар дили јарадычылыгдыр.

Əкəр данышыг дилиндə сөз əсасəн үнсијјəтə хидмəт едирсə, бəдии əдəбијјатда сөз варлығы јенидəн чанландырмаг васитəсидир. Јазычынын əсəрлəриндə мүхтəлиф зүмрəлəр, тəбəгəлəр, мəнфи-мүсбəт типлəр, һəмчинин сəнəткар, һəрə өз дилиндə өз мөвгејинə, характеринə, психолокијасына ујғун бир шəкилдə данышыр.

Бу чəһəтдəн бəдии əдəбијјатын əсасыны тəшкил едəн дил материалы, бир гајда олараг бəдии əсəрин жанр хүсусијјəтлəри, образлар системи вə јазычынын фəрди үслубу илə үзви сурəтдə бағлыдыр. Мəһз бу сəбəбə көрə дə һəр һансы бир јазычынын вə ја бəдии əсəрлəрин дили өјрəнилəркəн дилин тəбиəти, образлар системи, бир сөзлə, бəдии дилин бүтүн сəчијјəви хүсусијјəтлəри јазычынын јарадычылығы илə əлагəдар шəкилдə өјрəнилмəлидир. Мəсəлəн, конкрет шəкилдə Сабирин јарадычылығыны көтүрəк. Мəʼлумдур ки, Сабир бир тəрəфдəн «Миллəт нечə тарач олур олсун, нə ишим вар?!» кими сатирик шеʼрлəр мүəллифидир ки, белə шеʼрлəрдə дил типлəрин, персонажларын (молла, дəрвиш, шаһ, султан, интелегент вə б.) фəрдилəшдирилмиш вə типиклəшдирилмиш дилидир.

Икинчи тəрəфдəн, Сабир «Даш гəлбли инсанлары нејлəрдин, илаһи?!», «Еј дəрбəдəр кəзиб үрəји ган олан чочуг», «Бəлаји-фəгрə дүшдүн, разы ол, бичарə, сəбр ејлə!» кими лирик шеʼрлəрин дə мүəллифидир ки, бу шеʼрлəрдəки дил артыг типлəрин дили дејил, мүəллиф дилидир вə бунлар дил чəһəтдəн башга-башга сəчијјəви хүсусијјəтə малик олур. Шаирин «Чыхды күнəш, долду чаһан нур илə», «Кəл, кəл, а јаз күнлəри! Илин əзиз күнлəри!» «Дəрсə кедəн бир ушаг, чыхды буз үстə гочаг» кими садə дилдə јазылмыш шеʼрлəри дə вардыр ки, бу шеʼрлəрдə дə мүəллиф дили əсасдыр. Сабирин һəм дə «Доғрудан да, Мəмдəли гејрəт һəлал олсун сəнə!», «Шаирəм, чүнки вəзифəм будур əшʼар јазым» кими мəнфи типлəри амансызчасына ифша едəн һүчумчу шеʼрлəри, тазијанəлəри вардыр. Бүтүн бу мүхтəлифлик, чохчəһəтлилик јазычынын дилини, ифадə васитəсини дə рəнкарəнк вə зəнкин етмишдир.

Дил, үслуб, ифадə тəрзи вə сəнəткарлыг чəһəтдəн орижинал шаир олан Сабирин сатираларыны охујаркəн орада олан бу вə ја дикəр сөзүн ишлəнмə чаларындан, мəгамындан баша дүшмəк олур ки, бу сөзлəр, һансы ичтимаи тəбəгə нүмајəндəсинин дүшүнчə вə дујғусуну ифадə едир. Белə сөз вə ифадəлəр даһа чох мəчази мəʼнада, јахуд типин дилиндə һəгиги мəʼнада тəнгид вə ифша васитəси кими ишлəнмəклə мүхтəлиф таблолары јарадан рəнклəрə чеврилир. Буна көрə дə тəсадүфи дејил ки, Сабир сатиралары мөвзусунда чəкилмиш јахшы рəсм əсəрлəринə баханда Сабир сатирасында һəмин типи бу вə ја дикəр јолла чанландыран сөзлəри ешидирсəн, ја да əксинə, Сабирин һəр һансы бир сатирик шеʼрини охујаркəн сатиранын əсас тəнгид објектини көз өнүндə көрүрсəн. Бурадан да белə нəтичəјə кəлмəк олур ки, Сабир сатирасынын əн əламəтдар чəһəти мөвзу, мəзмун илə дил ваһидлəринин узлашдырылмасыдыр ки, Азəрбајчан əдəби дилинин инкишафы тарихиндə Сабирин хидмəти мəһз бунун-

Scanned with CamScanner

ла бағлыдыр. Сабирин бөјүклүјү вә усталығы орасындадыр ки, о сатиралары үчүн ојнаг вәзиләр сечмәк вә һамыны дүшүндүрән мәсәләләри гәләмә алмагла бәрабәр фикир вә мәгсәдини садә данышыг дилиндә ифадә едир, дилдәки мөвчуд сөз вә сөз бирләшмәләринин ән инчә мә'наларыны сечир, өзүнәмәхсус семантик јениликлә ишләдирди. Сабир сатирасыны, үслубуну, дилини сәчијјәләндирән башлыча чәһәт үмумхалг дилинин ифадә имканларыны әкс етдирән, милли хүсусијјәтләрини горујуб сахлајан дил ваһидләринин јүксәк сәнәткарлыгла ишләдилмәсидир.

Мә'лум олдуғу үзрә шаирин ше'рләринин бөјүк әксәријјәти мүсәлман аләминин мәишәтинә, онун һәјат тәрзинә һәср олунмушдур. Белә сатираларда мәишәт сөзләринә јазычы тез-тез мүрачиәт едир, бунлардан мүхтәлиф үслуби мәгсәдләр үчүн истифадә едир. Мәсәлән, «Вәгта ки, гопур бир евдә матәм» сәтри илә башланан ше'рдә фырылдагчы дин хадимләри, сәрвәт саһибләри касыблар, гарны ачлар илә мүгајисә едилир. Бурада ријакар дин хадимләринин еһсан мәчлисләриндән әсасән кејф, гарын долдурмагда истифадә етмәләрини тәсвир етмәк үчүн јемәк нөвләринин адларыны билдирән сөзләрдән истифадә едир, һәм дә фикри даһа габарыг, даһа кәскин ифадә едәрәк бу сөзләри ͨошалашдырыб (газан-газан мүтәнчәм, табаг-табаг бадымчан, дадлыадлы шәрбәт, јағлы-јағлы јад ет!), шләдир.

Сабирин сатирик ше'рләринин лүт тәркибиндә мүәјјән јер тутан терінләр дә онун сатирик үслубу илә зи шәкилдә бағлыдыр.

ХХ әсрин әввәлләриндә әдәби дилтерминләр вә терминолокија мәсәи елә вәзијјәтдә иди ки, үмумхалг актерли сөзләрлә, спесифик тер-ләр бир нөв чарпазлашыр, бирни әвәз едир, онларын термин кифунксијасы конкрет мәтндә мүәјәширди. Бу, ичтимаи-сијаси, педатерминләрдә даһа чох һисс олу-. Мәтбуат, хүсусилә «Молла эддин» журналы, һабелә бир сыми-сијаси-ичтимаи журналларын а вә халг арасында јајылмасы і-ичтимаи, педагожи терминлә[illegible] сөзләр кими халг арајасы үчүн шәраит јара-

Сабирин сатирик ш[illegible] бөјүк бир гисмини мәдәни һәјат, тәрәгги, инкишаф уғрунда мүбаризә мәсәләләри тәшкил едирди. Бу сатираларда мүхтәлиф елм саһәләринә аид тәсадүф едилән терминләрин һамысы сатирик јүкә малик олмуш, чохусу паралел: мүәллим-учител, мәктәб-ушгола, лөвһә-дасҝа, сәндәли-устул, мәктәблиләр-ученикләр вә с. шәкилдә ишләнмишдир.

Нитг васитәләриндән истифадә етмә бахымындан Сабирин јарадычылығында синонимләр хүсусилә диггәти чәлб едир. Бәдии дилин зәнкинләшмәсиндә синонимләрин мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Варлығы конкрет шәкилдә чанландырмаг ишиндә синонимләрдән јарадычы шәкилдә истифадә етмәк дүнјанын бүтүн даһи јазычылары үчүн сәчијјәви олмушдур. Синонимләрдән сәнәткарлыгла истифадә јазычы үчүн чох вачиб мәсәләдир. Һәлә XVII әср алимләринин бу мәсәләјә хүсуси диггәт јетирдији бизә мә'лумдур.

Азәрбајчан дили синонимләрлә зәнкиндир. Үмумхалг данышыг дили јазычылара рәнкарәнк, експрессив синоним чәркәләр јаратмаг үчүн олдугча гијмәтли материал верир.

М. Ә. Сабир дилимизин бу гијмәтли хәзинәсиндән кениш истифадә етмиш, сатирик ше'римизин лүғәт тәркибини синоним сөзләрлә зәнкинләшдирмишдир. О, фикрини тә'сирли ифадә етмәк, иронијасыны, истеһзасыны охучусуна чатдырмаг үчүн сөзләрә јени мә'налар вермиш, онлары ади мә'наларындан чыхарыб експрессив ифадә васитәсинә чевирмишдир. Сабирин сатирик ше'рләриндә бир синонимик чәркәдә елә сөзләр бирләшмишдир ки, бунлар ади һалда нәинки бир-биринин синоними дејил, һәтта узаг мә'налы сөзләрдир, мәтндә бу сөзләр јазычынын вермәк истәдији бир мә'нада бирләшир вә үмуми мә'наны мүхтәлиф шәкилдә ајдынлашдырмаға хидмәт едир. Сабир дөврүнүн мүәјјән бир ичтимаи зүмрәсини охучуја даһа габарыг чатдырмаг үчүн сөзләрин бүтүн мә'на рәнкарәнклијиндән истифадә етмишдир. Мәсәлән, шаирин мүхтәлиф сатираларында истисмарчы тәбәгәнин — капиталистләр, мүлкәдарлар, бәјләр, ханлар вә с. нүмајәндәләри [illegible] дөвләтлиләр, шөвкәтлиләр, шанлылар, пуллулар, күчлүләр, нүчәбалар, бәјзадәләр, чанлылар, тир[illegible], [illegible], милјанлылар вә с. кими сөзләрлә — синонимләрлә үмумиләшдирилмишдир.

«Охумаг» фе'линә синоним олараг Сабирин ишләтдији садә вә мүрәккәб фе'лләр үслуби, фәрди характеринә көрә сәчијјәвидир. Охумаға, елмә, тәдрисә гаршы чаһил типләрин мүнасибәтини билдирмәк үчүн Сабир садә данышыг дилинин характер сөзләрини сечиб синонимләшдирир. Нүмунәләрә диггәт едәк: Бир дә көрүрсән ки, олуб һејвәрә; Әлли ушаг банлады бирдән-бирә, Әглин апарыб бәс ки, бахыр күндә гәрајә, Мырт-мырт охумагдан, киши, бир ган ки, пул олмаз! Чығ-мығ едиб ахыр башыма салдылар бир даш, Мырт-мырт охујуб мырылдајырсан, Гарға кими һеј гырылдајырсан! Јатмајыр, гыр-гыр едир гарға кими вә с. Шүбһәсиз ки, Сабир мисал кәтирдијимиз фе'лләр әвәзинә садәчә олараг «охумаг» сөзүнү ишләтсәјди, фикрини бу гәдәр рәнкарәнк, гүввәтли, ејһамлы ифадә едә билмәзди, һәм дә онун үслубу, дили бу гәдәр фәрдиләшмәзди.

Сабир омоним, хүсусилә антонимләрдән дә бөјүк сәнәткарлыгла истифадә етмишдир. Антоним сөзләр инсаны әһатә едән мадди варлығын бүтүн чәһәтләрини, һәјат тәрзиндәки бүтүн саһәләри онун мә'нәви аләми илә әлагәдар олан һәр шеји әһатә едир вә бунлары гаршылашдырма јолу илә үзә чыхармаға имкан верир. Тәсадүфи дејилдир ки, халгын јаратмыш олдуғу кәскин, сәрраст мә'налы аталар сөзү, һикмәтли ифадәләр вә идиомларын әксәријјәтинин әсасында антоним сөзләр дурур. Бәдии әдәбијјатда тәзад, контраст үчүн антонимләрә тез-тез мүрачиәт едилир. Сабирин сатираларында мүтләг антонимләрлә јанашы, мәтни антонимләр дә әсас јер тутур. Шаирин јумористик планда јаздығы вә ифадә тәрзинә көрә халг јарадычылығы нүмунәләрини хатырладан бир ше'р парчасына диггәт едәк:

Танры һәр јердә пулу бир үрәји
сәхтә верәр,
Мә'рифәт мүфтәди чүн, касиби —
бәдбәхтә верәр.
Һачы Рүстәм әмијә једди оғул,
чүмлә гәни,
Лејк **баггал Чәбијә једди гызы**
сүфтә верәр.
Јекә саггал кишијә ил узуну
күндә **плов,**
Лејк абдал Косаја һәфтәдә бир
күфтә верәр...

Бу тәсвирдә һачы Рүстәмлә баггал Чәби, јекә саггал киши илә абдал коса гаршылашдырылмыш вә онлар арасындакы зиддијјәт, тәзад једди гыз-једди оғул, ил узуну һәфтәдә бир, јекә саггал — коса, плов-күфтә кими антонимлик кәсб етмиш сөз вә ифадәләр васитәсилә верилмишдир.

Сабирин дили үчүн експрессив-емосионал сөз груплары даһа сәчијјәвидир. Бәдии дилдә емосија һәр һансы бир мәтләбин, јүксәк тә'сирли һисс-һәјәчанын, психоложи һалларын ифадәси илә сых сурәтдә бағлыдыр. Дилимиздә елә нитг ваһидләри вардыр ки, мәһз бу кејфијјәтләрин ифадәсинә хидмәт едир. Нидалар өз-өзлүјүндә севинч, арзу, јүксәк һисс, һәјәчан, нифрәт, кәдәр, һәсрәт, истеһза вә с. билдирир.

Бүтүн јарадычылығы боју халгынын севинчини, истәјини, арзусуну, кәдәрини, нифрәтини гәләмә алан Сабир сатираларында нидалардан чох истифадә етмишдир. Нидалардан истифадә Сабирин сатираларында халг колоритини даһа да артырмышдыр.

Дүшдү бүтүн гәзетләр гијмәтдән,
аj чан, аj чан!...
Хәлгин чаны гутарды төһмәтдән,
аj чан, аj чан!..
Јазмаз дәхи јазанлар, бид'әтдән,
аj чан, аj чан!..
Ајрылмајын өлүнчә лә'нәтдән,
аj чан, аj чан!..

Ај баракаллаһ, бу көзәл нијјәтә! Ах нечә кеф чәкмәли әјјам иди! Ах, ах!.. О кечән күнләримиз нолду, худаја?! Һејһат вә һејһат вә һејһат вә һејһат!!! вә с.

Доғрудан да бу нидалар шаирин тәсвир етдији типи бүтүн варлығы илә охучунун көзү өнүндә чанландыра билир. Шаирин сәнәткарлығы орасындадыр ки, о ачы күлүш, истеһза, иронија јаратмаг үчүн ејни мисрада мүхтәлиф нөвлү рәнкарәнк нидалары ишләдир. Бу чүр һисси чүмләләр Сабир тәрәфиндән о гәдәр тәбии, халг дилинә, онун данышыг тәрзинә ујғун, чанлы шәкилдә верилмишдир ки, ше'ри охудуғумуз заман бизә белә кәлир ки, онун типләри бизимлә данышыр. Аман, еј ваһ! Ај аллаһ! Бу гөвм олду нә күмраһ! Етдим нә јаман әсрә тәсадүф, аман, еј ваһ!

Үмумхалг дилиндә ишләнән ән ади сөзләр дә онун фәрди үслубунда һисс-

Scanned with CamScanner

һәјәчан ифадә едән јени мә'налар газанмышдыр. Бирчә нүмунә верәк. Шаир «бахмаг» фе'лини ајры-ајры мисраларда тәкрар едәрәк елә јүксәк һисс-һәјәчанла ишләдир ки, о ади сөзлүкдән чыхыб нидаја чеврилир.

Мән өлүм, Молла, бизим
Ханкишинин ганына бах!
Бир сән аллаһ, буларын шаһ илә
рәфтарына бах!

Сатирик ифадә васитәләринин ән характерикләриндән бири дә инсан образларынын мәчази мә'нада, кәскин ироник шәкилдә әшјалар вә һејван адлары илә мүгајисә едилиб јахынлашдырылмасы үсулудур. Сабирин үслубу үчүн бу чәһәт характерик сајыла биләр. Сабир бу сатирик үсулдан олдугча мүхтәлиф мәгсәдләр үчүн истифадә етмишдир. Нүмунәләрә диггәт едәк: **Гузу, кечијик** биз. Бир јанда **гојун,** өзкә тәрәфләрдә **пәләнк** ол! Ахырда чалар чаныны, бир **әф'и иландыр:** Соррам, ичәрәм ганларыны — чүн **зәлијәм** мән.

Сабир хәсис типләрини сәчијјәләндирмәк үчүн онларын нитгинә гәрибә бәнзәтмәләр верир.

Әти чох истәјирәм, лејк пулу ондан
чох,
Нола, гузғун кими та мүфтә гонам,
лаша, әтә!
Ач бишик тәк чумурам шөвг илә
бирбаша әтә! вә с.

Фикри гүввәтләндирмәк, емосионаллығы артырмаг үчүн сөзләри мүхтәлиф формаларда хүсуси интонасија илә тәкрар етмәк Сабирин үслубуна хас олан башлыча чәһәтләрдәндир. Тәкрар едилән сөзләр, әсасән исим, фе'л вә нидалардан ибарәт олур. Нечин мәктәбә рәгбәтим олмајыр? — Чибим долмајыр, долмајыр, долмајыр! Белә галса иш разы оллуг һәлә; Бу да олмајыр, олмајыр, олмајыр!; Гарын долмајыр, долмајыр, долмајыр!; Бизә еһтирам олмајыр, олмајыр! вә с.

Һәр бир сатирик јазычы өз үслубу илә әлагәдар олараг мүвафиг ифадә васитәләринә мүрачиәт едир. Сатирик әсәрдә мәнфи һадисәләр вә типләр бүтүн кәскинлији илә үзә чыхарылыб ифша олунур. Бурада күлүш әсас мүаризә силаһы кими көтүрүлүр. Мәһз бу васитә илә ифша һәдәфи сатира атәшинә тутулур. Сатиранын әсасыны тәшкил едән күлүш васитәләри мүхтәлифдир. Бунлардан ән кениш истифадә олунаны кинајәдир. Кинајә илк бахышда нәзәрә чарпмајан, лакин, ән лаһдыр. XX әсрин әввәлләриндән башлајараг «Молла Нәсрәддин» әдәби мәктәби вә орада иштирак едән габагчыл јазычылар кинајәни әсас ифадә васитәси кими сечмишдиләр.

Кәскин сатирик ше'рләри илә «Молла Нәсрәддин» журналында чыхыш едән Сабир бу әдәби мәктәбин үслубу илә сых бағлы иди. Сабирин үслубу, дили халга јахын олдуғу үчүн онун бүтүн ејһам вә үстүөртүлү дејилмиш фикирләри асанлыгла баша дүшүлүрдү. Сабирин бөјүклүјү орасындадыр ки, дилимиздәки ән ади вә нејтрал дил ваһидләриндән өз мәгсәдинә ујғун олараг истәдији шәкилдә истифадә етмәји бачармышдыр. Мәсәлән, Сабирин ше'рләриндә чох јајылмыш јатмаг, јухламаг, хаб етмәк синоним фе'лләри кинајә лексиконуна чеврилмишдир. Ат башыны **јат,** бәстәри-раһәтдән ајылма! Лајлај, бала, **лајлај! Јат,** гал дала, лајлај! Инди дәхи һәшрә гәдәр бәрк јатын вә с.

Кинајәли, ејһамлы сөзләр сырасында инкар билдирән фе'лләри хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Истеһза кинајә мәгамында ишләнмиш инкар фе'лләринин һамысында инчә күлүш әсас јер тутур. **Гојма,** балам, оғлуну сән ушгола; **Чалышма,** бир ишә **кетмә,** фәгәт мә'јусү налан ол! **Ајылма,** һаггыны **ганма, хәбәрдар олма** инсан тәк!

Ејни сатирик гүввәтлә Сабир тәсдиг билдирән фе'лләри дә мәтндәки мә'насына көрә ејһамла, кинајә илә ишләтмишдир. Чых дағa, даша, јол кәсибән гарәтә башла; Вар чана зијаны— Гејрәтдән узаг ол! Бүтүн дүнјадан әл чәк, ашкар ағла, пүнһан ағла!

Фикрин мүәммалы, кинајә, истеһза илә ифадәси үчүн Сабир күчлү тә'рифдән дә истифадә етмишдир. Белә сатираларда мәнтиги зиддијјәтләр, контрастлар әсас јер тутур. Сабирин үслубундакы орижиналлыг реалист сәнәткар кими һәр типи өз сөзү, ифадәси илә сатира атәшинә тутмасындадыр. Мәсәлән, Сабир «Бәхтәвәр» адлы сатирик ше'рини ироник ифадәнин бу үслубундан истифадә едиб јазмышдыр. Сабирин «Доғрудан да Мәмдәли, гејрәт һәлал олсун сәнә!» мисрасы илә башланан ше'ри баштан-баша тә'рифдән ибарәтдир, лакин ше'ри охујаркән шаирин «Мәмдәли» шаһа олан ироник мүнасибәти ајдын олур.

Сабирин кинајәли нитгиндә фе'ли јер тутур. Халг дилинин лакониклијини, садәлијини, кәскинлијини өзүндә үмумиләшдирән бу ифадәләр Сабирин сатираларында даһа јени мә'наларда күчлү сатирик планда ишләнмишдир.

Сабир өзүнүн гүввәтли сатираларыны халга мәһз онун руһуну охшајан, она доғма олан сөз вә ифадәләр васитәсилә чатдырмаға наил олмушдур.

Беләликлә, Сабир XX әсрин биринчи рүбүндә әдәби дилин — сатира үслубунун дил, ифадә нөгтеји-нәзәриндән зәнкинләшмәсиндә мүһүм рол ојнамышдыр. Онун сатираларында сөзләрин мә'на системинин кенишләнмәси, синонимләрлә зәнкинләшмәси, сөз јарадычылығы, термин јарадычылығы, бир сыра ади данышыг дили сөзләринин експрессивлик, емосионаллыг кәсб етмәси, һабелә, сәррраст дејилмиш сатирик васитәләрин дилә кәтирилмәси буна јахшы мисалдыр.

Нәсимидән вә Гази Бүрһанәддиндән башламыш әдәбијјат тарихимиздә хүсуси мөвге тутан, бә'зән дә әдәбијјат вә әдәби дил тарихимизин там бир дөврүнү тәшкил едән шаирләр ичәрисиндә биз Сабирин дә адыны чәсарәтлә чәкә биләрик.

●

Фәалијјәт нәзәријјәси әсасында нитг инкишафы үзрә ишин хүсусијјәтләри

Кәрим КӘРИМОВ
педагожи елмләр намизәди, Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин баш елми ишчиси

Јүксәк нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәдән ичтимаи һәјатда фәал иштирак етмәк мүмкүн дејил. Бу, һәјатын, мүасир дөврүн тәләбидир; бунсуз мүасир елм вә техниканын наилијјәтләрини гаврамаг вә дәрк етмәк ја чох чәтин, ја да гејри-мүмкүндүр.

Јенидәнгурма дөврүндә нитги ф ә а л и ј ј ә т н ә з ә р и ј ј ә с и әсасында тәдгиг вә тәблиғ едән совет психолокија мәктәби бу күн методики фикрин инкишафынын стимулуну вә ана дили тәдрисинин елми әсасларыны тәкмилләшдирир. Мәһз буна көрә дә биз бу мәгаләдә фәалијјәт нәзәријјәси бахымындан үмумтәһсил мәктәбләриндә Азәрбајчан дилинин тәдриси просесиндә нитг инкишафы үзрә ишләрин бә'зи хүсусијјәтләриндән бәһс етмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Әввәлән, фәалијјәт нәдир?

Фәалијјәт инсанын дәрк олунмуш мәгсәди илә тәнзим едилән дахили (психи) вә харичи (физики) фәаллығыдыр. Фәалијјәтин мәзмуну бүтүнлүкдә ону доғуран тәләбатларла мүәјјән едилир. Әкәр тәләбат мотив ролуну ојнајырса, о, фәалијјәтә тәкан верир, она стимул јарадыр. Фәалијјәтин формасы исә ичтимаи шәраитлә, тәләбатлар вә тәчрүбә илә мүәјјән едилир. Мәсәлән, инсанын гидаја тәләбаты едән мотив ола биләр. Демәли, биз һәр нә едириксә, буну нә үчүн вә ја нәдән өтрү исә едирик.

Бу бахымдан нитг мүлаһизәси «фәалијјәт» анлајышы илә мүгајисә едилә биләр. Адәтән, нитг өзү-өзүнә јаранмыр. Нитг фәалијјәтинә сәбәб дилә јијәләнмә тәләбатыдыр. Мәсәлән, биз она көрә данышмырыг ки, тәки бир сөз дејәк; она көрә данышырыг ки, һәр һансы бир мә'луматы верәк, һәр һансы бир васитә илә кимә исә тә'сир көстәрәк, кимә исә өз мүнасибәтимизи билдирәк. Башга сөзлә, нитг үчүн мотив нитг фәалијјәтинин өзүндә дејил, даһа јүксәк фәалијјәт мәрһәләсиндә — коммуникатив мәрһәләдә дурур.

Һәр һансы фәалијјәт «үсуллар» системиндән ибарәтдир. Фәалијјәт анлајышынын мотив анлајышына мүнасибәти үсул анлајышынын мәгсәд анлајышына мүнасибәтинә бәнзәјир. Тутаг ки, биз башга ана дилинә мәнсуб олан јахын бир адамын дәрдинә шәрик чыхмаг истәјирик. Бу, бизим гаршылыглы мүнасибәтимиздән доған фәалијјәтимизин мотивидир. Һәмин шәхс јанымызда олмадығындан, она мәктуб јазырыг (нитг үсулу) вә мәтни елә гурмаға чалышырыг ки (нитг мәгсәди), онда өз һиссимизи (мәгсәд мотивә табе олур) верә биләк. Һазыр-

CamScanner ile taranldi

Scanned with CamScanner

кәт едә биләрдик; мәсәлән, јахын адамын јанына кедә биләрдик (үсул) ки, онунла көрүшәк (мәгсәд) вә јанында олмагла онун көнлүнү алаг (мәгсәд мотивә табе едилир). Демәли, бурадан белә бир нәтичәјә кәлә биләрик ки, үсул вә онун мәгсәди фәалијјәт вә мотивинин мүһүм чәһәтләриндән биридир.

Үсулларын һәјата кечирилмәси **ә м ә л и ј ј а т** адланыр. Һәр бир үсул мүәјјән әмәлијјат групуна маликдир. Әкәр үсул мәгсәдлә нисбәт тәшкил едирсә, онда әмәлијјат үсулун шәртләри илә нисбәт тәшкил едир. Үсулун чәрәјан етдији шәраит дәјиширсә, онун (үсулун) һәјата кечирилмәси јоллары, јә'ни әмәлијјатлар да дәјишир.

Јухарыдакы мисала бир даһа мүрачиәт едәк. Тутаг ки, биз дәрдинә шәрик олачағымыз достумуза фикримизи көрүш заманы шифаһи чатдырырыг. Бу заман биз јенә дә нитг үсулуна мүрачиәт етмәли олуруг. Лакин дәјишилмиш шәраитдә әмәлијјатларын гурулушу биринчидән әсаслы сурәтдә фәргләнәчәк; нитгин шифаһи формасы јазылы формасыны әвәз едәчәк. Бурада дил васитәләри илә јанашы, паралингвистик васитәләрдән дә (мимика, жестдән вә с.) истифадә олунур.

Демәли, үнсијјәт ситуасијасындан асылы олараг әмәлијјат анлајышы чохсаһәлидир.

Нитгә јијәләнмә просесиндә фәалијјәтин структуруна дахил олан бәләдләшмә, планлашдырма, ичра вә нәзарәт фазаларынын ролу бөјүкдүр. Психолингвистик әдәбијјатда бу мәсәләјә кениш јер верилир.

А. А. Леонтјев јазыр: «Там долғунлуғу илә үнсијјәтдә олмаг үчүн инсан бир нечә чүр бачарыға малик олмалыдыр. О, әввәлән, үнсијјәт ситуасијасына дүзкүн бәләдләшмәлидир. Икинчиси, о, өз, нитгини дүзкүн планлашдырмағы бачармалыдыр, јә'ни үнсијјәт актынын мүндәричәсини дүзкүн сечмәлидир. Үчүнчүсү, о, бу мүндәричәни вермәк үчүн адекват олмалыдыр. Дөрдүнчүсү, о, экс-әлагәни тә'мин етмәји (јаратмағы) бачармалыдыр.

Әкәр үнсијјәт актынын шәртләриндән бири позуларса, бу заман **д а н ы ш а н** үнсијјәтдә газанылан нәтичәләри әлдә едә билмәјәчәк, нитг еффектсиз олачаг» (А. А. Леонтјев, Психологические проблемы массовой коммуникация, М., 1974, с. 33.).

Нитг фәалијјәтинин фазаларыны бир гәдәр кенишлији илә нәзәрдән кечирәк.

Бәләдләшмә үнсијјәт фәалијјәтиндә мүлаһизәнин мәзмуну вә формасыны, јерини, үсулуну мүәјјәнләшдирмәк демәкдир. Үнсијјәтдә иштирак едән шәхс фәалијјәтин үмуми мотивини нәзәрә алмалы, нитг үсулунун мәгсәдини фәргләндирмәли вә коммуникасијанын әсас шәртләринә (үнсијјәтин шифаһи, јахуд јазылы олмасына, кимләрин иштирак етмәсинә вә с.) әмәл етмәлидир. О, мүлаһизәнин формасы (шифаһи, јазылы), нөвү (монолог, диалог), үслубу (данышыг вә ја китаб үслубу) мәсәләләрини дәгигләшдирмәји бачармалыдыр.

Нитг фәалијјәтинин икинчи фазасы планлашдырмадыр. О, мүндәричәнин сечилмәси вә мүлаһизә програмынын тәртиб едилмәсиндән ибарәтдир. Бурада нитгин мөвзусу — доминантлығы һәлледичи рол ојнајыр.

Психоложи тәдгигатлар көстәрир ки, нитгин тәтбиги мәрһәләси нитг фәалијјәтинин үчүнчү фазасыны тәшкил едир.

Дөрдүнчү фаза данышанын нитг үсулларындан нечә истифадә етмәсинә нәзарәт мәрһәләсидир. Бурахылан нитг нөгсанлары бу фазада ашкар едилир, сәбәби ајдынлашдырылыр.

Шакирдләрин нитг инкишафына јөнәлдилмиш тәдрис фәалијјәти ана дили програмында үч јолла: дил һаггында биликләрин әсасларыны өјрәтмәклә (әдәби дилин нормаларыны вә дил һадисәләринин үслуби хүсусијјәтләрини мәнимсәтмәклә); дүзкүн јазы вәрдишләри (орфографик вә дурғу ишарәси вәрдишләри) ашыламагла; 3) шакирдләри нитг һаггында үмуми мә'лумата, нитгин үслуб вә типләри һаггында билик вә бачарыглара (өз фикирләрини дил үнсијјәтинин мүхтәлиф формалары илә рабитәләндирмәк бачарыгларына) јијәләндирмәк јолу илә һәјата кечирилир.

Бурада јалныз сонунчуну: — нитг фәалијјәтинин структуру бахымындан үнсијјәт вә тәсвир ситуасијасында рабитәли нитг тә'лиминин хүсусијјәтләрини ајдынлашдырмаға чалышаг.

Методик әдәбијјатда вә мәктәб тәчрүбәсиндә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрә анчаг ифадә вә инша јазыларын јеринә јетирилмәси процеси кими јанашылыр. Лакин психоложи [illegible] ки, бу ишләри јалныз мәтнин тәртиби илә мәһдудлашдырмаг дүзкүн дејил. Бу ишдә лазыми сәмәрәни әлдә етмәк үчүн мәтни—сөјләмәни һиссәләрә ајырмаг, онлар арасындакы ассосиатив әлагәни дујуб габрамаг вә һисс етмәк кими бачарыгларын формалашдырылмасы өн плана чәкилмәлидир.

Рабитәли нитг системиндә әсас диггәт мүлаһизәнин мүндәричәсинә јөнәлдилмәлидир. Бурада рабитәли нитгә үнсијјәт васитәси (дил чәһәтдән) кими јанашмаг лазымдыр.

Мүлаһизәнин мүндәричәсини дүзкүн мүәјјәнләшдирмәдән дили өјрәнмәк мүмкүн олмадығы кими, нитгә дә јијәләнмәк олмаз.

Инди дә габагчыл мүәллимләрин иш тәчрүбәси әсасында рабитәли нитг тә'лими системи илә нитг фәалијјәтинин структуруну мүгајисәли шәкилдә нәзәрдән кечирәк вә онун фазаларынын һансы бачарыгларын көмәји илә өдәнилдијини көстәрәк:

Нитг фәалијјәтинин структуру	Рабитәли нитг тә'лиминин системи
I. Бәләдләшмә а) үнсијјәт ситуасијасында б) тәсвир олунан ситуасијада	1. Ифадә вә инша мөвзуларынын һүдудларыны вә мүндәричәнин һәчмини мүәјјәнләшдирмәк бачарығы. 2. Ифадә вә иншалары әсас фикрә табе етдирмәк бачарығы.
II Планлашдырма (мүлаһизәнин програмыны тутма)	3. Инша үчүн материал топламаг бачарығы. 4. Топланмыш материалы системләшдирмә (лазым олан фактлары сечмәк, ифадә вә иншада онларын ардычыл јерини мүәјјәнләшдирмәк) бачарығы.
III. Програмын јеринә јетирилмәси	5. Мүхтәлиф нөвлү иншалар (нәглетмә, тәсвир, мүһакимә јүрүтмә) гурмаг бачарығы. 6. Өз фикирләрини әдәби дил нормаларына ујғун гурмаг, дәгиг, дүзкүн, мүмкүн гәдәр ајдын ифадә етмәк бачарығы.
IV. Контрол	7. Јазыны јекунлашдырма бачарығы.

Чәдвәлдән көрүндүјү кими, әввәлинчи дөрд бачарыг бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүлаһизәнин мүндәричәси илә бағлыдыр.

Беш вә алтынчы бачарыглар (мүхтәлиф нөвлү иншалар гурмаг, еләчә дә мәзмуну дәгиг, дүзкүн вә мүмкүн гәдәр ајдын ифадә етмәк) нитг фәалијјәти структурунун үчүнчү фазасынын мүндәричәсини тәшкил едән әмәлијјатларын јеринә јетирилмәси просесиндә формалашыр.

Сонунчу — једдинчи бачарыг, јазынын тамамланмасы, јекунлашдырылмасы илә әлагәдар контрол фазасына аиддир.

Тутаг ки, V синифдә Х. Һасилованын «Јанғын» һекајәси әсасында ифадәли јазы олараг мәгсәди гаршыја гојулмуш вә белә бир план тәклиф олунмушдур: ананын ишә тәләсмәси; онун нараһатлығы; оғлу Ајдына тапшырығы; Ајдынын лагејдлији; јанғынын баш вермәси; нәнәнин тәшвиши; јанғынын сөндүрүлмәси; әсл мүгәссир.

Верилмиш план әсасында ифадәни јазмаг үчүн нитг фәалијјәтинин структуру бахымындан шакирдләр нитг инкишафы үзрә ишин истигамәти илә, јә'ни үнсијјәт вә тәсвир ситуасијасы илә таныш олмалыдырлар. Бунун үчүн мүәллим ушагларда емосионал әһвал-руһијјә јаратмалыдыр. Онлар тәләб олунан мөвзуда ифадә јазмаға һәвәслә гошулмалыдырлар. Чүнки инсанын фикирләри мүәјјән арзудан, нијјәтдән доғур. Нитг фәалијјәтинин бу чәһәти **н и т г и н м о т и в и** адланыр. Мәшһур совет психологу Л. С. Выготски јазмышдыр ки, һәр бир сөјләмәдән әввәл, нитгин мотиви јараныр. Адам дүшүнүр: «Мән нијә данышырам...» һәр һансы хаһишә, тәләбә, суала чаваб вермәк, онун изаһынын зәрурилијиндән асылы олараг нитг шәраити јараныр. Бу нитг шәраити нәји исә демәјә ушағы тәһрик едир. Белә һалда о, өз көр-

Scanned with CamScanner

дүкләрини, дујдугларыны башгалары илə бөлүшдүрмəјə, өз фикир вə һиссләрини ифадə етмəјə дахили еһтијач һисс едир. Белə нитг мотиви ајдын тəəссүратла баглы олан емосионал шəраитдə јарана билəр.

Чох вахт емосионал шəраит тəк-тəк һалларда баш верир. Бу һалын јарандыгыны мүəллим дəрһал һисс етмəли вə ушагларла апарылан иши рабитəли нитгин инкишаф етдирилмəси мəгсəдлəринə јөнəлтмəлидир. Мүшаһидəлəр көстəрир ки, бир чох һалларда мүəллим буну нəзəрə алыр; мəсəлəн, ушаглар инсаны һејран гојан көзəл бир мəнзəрəдəн һəзз алараг һарај салыр, күлүр, гачыр, маһны охујур, чичəк дəрир, агача дырмашырлар... Мүəллим исə чəлд онлары бир јерə топлајараг данлајыр, мəнзəрəјə сакитликлə бахмагы тəлəб едир. Лакин о, унудур ки, ушагларын һəмин һəјəчанлары онларда мəһз јазачаглары иншаја һəвəсин ојанмасы, бир нөв «материал топламалары» демəкдир.

Јахуд, тутаг ки, ушаглар јазын ахырларында мүəллимлə бирликдə мешəјə кедирлəр. Мəгсəд мешəдəки агачлар, коллар, чичəклəр вə чанлыларла таныш олмаг, əшја дəрси үчүн материал топламаг, бир нечə күндəн сонра исə тəəссүрат əсасында инша јазмагдыр.

Будур, ушаглар мешəдə оларкəн көј курулдајыр, онлар гачыб гочаман палыд агачынын алтына топлашырлар. Гушларын өз јуваларына чəкилмəлəринə, дəлəлəрин агач коғушларында кизлəнмəлəринə, јағышын шырылтысына, дəрəдəн ахан буланыг суја тамаша едир, өз араларында бир-биринə нə исə дејир, мүбаһисə апарырлар вə с. Јағыш кəсир... Бир аздан күнəш парылдајыр. Ушаглар талаја дағылышырлар. Онлардан бири һəјəчанла гышгырыр: «Көј гуршағы!» Һамы бир јерə топлашыб көј гуршағыны марагла мүшаһидə едир. Мүəллим дə онлара гошулур, лакин бир аздан ушаглары синфə тəлəсдирир. О, нəзəрə алмыр ки, əкəр туфан вə көј гуршағы үзəриндə мүтəшəккил мүшаһидə апарылса иди, ушаглар бу тəбиəт һадисəси илə даһа чох мараглаанар вə иншаны даһа һəвəслə јазардылар.

Инша јалныз үслуби дејил, һəм дə мəнтиги чалышмадыр. Иншаја һазыр-

лы вə ...
ушаглар композисија үзрə садə вəрдишлəр əлдə едирлəр. Бу вəзифəлəрин формалашдырылмасында план тəртиби мүһүм рол ојнајыр. Бу, ејни заманда шакирдлəрин нитг вə тəфəккүрүнүн инкишафында хүсуси əһəмијјəт кəсб едир.

План тəртиби əн мүһүм оланы сечмəк, һиссəлəрə ајырмаг вə үмумилəшдирмə апармагла əлагəдар фикри əмəлијјат тəлəб едир. Бу просесдə т а м л а онун һ и с с ə л ə р и арасындакы гаршылыглы əлагə ајдынлашдырылыр.

Мүшаһидəлəр көстəрир ки, шакирд иншаларында бə'зəн ардычыллыг позулур; мəсəлəн, јазын кəлмəси тəсвир олунаркəн əввəлчə агачларын јарпагламасындан, сонра гарын əримəсиндəн, даһа сонра һаванын истилəшмəсиндəн бəһс олунур. Һалбуки һава истилəшмəсə, гар əримəз, агачлар јарпагламаз.

Шакирдлəрə иншаны һансы ајдынлыгла јазачаглары үзəриндə дүшүнмəји өјрəтмəк мүəллимин диггəт мəркəзиндə олмалыдыр.

Белəликлə, рабитəли нитг үзəриндə ишин системи нитг фəалијјəтинин дөрд фазасына ујғун кəлмəлидир. Мүшаһидəлəр көстəрир ки, мүəллимлəр бүтөвлүкдə нитгə бир фəалијјəт кими јанашыр, лакин нитг үсулу чəрчивəсиндəн кəнара чыхмырлар. Бу үсул јалныз нитг мəгсəдинə табе едилир. Демəли, адекват шəклиндə дил васитəсилə мүлаһизəнин мүндəричəсини вермəк, мөвзуну ачмаг, əсас фикри ифадə етмəклə нитг мотивлəшир. Бурада «Бу мүлаһизəни нə үчүн јарадырыг? Нəји јарадырыг? Нечə јарадырыг? О, кимə мəхсусдур?» кими суаллар ортаја чыхыр. Бу заман һəр бир суала (мүəллим вə шакирд тəрəфиндəн) дүшүндүрүчү чаваб тапмаг тəлəб олунур. Чүнки «...мəзмунлу данышыг мəзмунлу вə дүзкүн дүшүнчəдəн ирəли кəлир».

Əкəр үнсијјəтдə бөлəдлəшмə системи нəзəрə алынмазса, онда нитг фəалијјəтинин мотивлəри вə үнсијјəт шəртлəри өдəнилмəз. Нəтичəдə бөлəдлəшмə фазасынын дил үсулу илə данышанын коммуникатив фəалијјəтини бир-биринə бағлајан һəлгəси мөвчуд олмаз. Бу исə, шүбһəсиз, фəалијјəт системиндə нəзəрдə тутулан нитгə јанашманы там реализə етмəјə, дили

үнсијјəт васитəси кими өдəмəјə мане олар.

Тəчрүбə көстəрир ки, мəктəбдə нитг инкишафынын əсас чəтинлији ондадыр ки, синиф дəрс шəраити нитгин тəбии коммуникативлијини мəһдудлашдырыр. Мəһз буна көрə тə'лим просесиндə шакирдлəрə коммуникасија тəлəбаты ашыламаг вачиб вə зəруридир; шакирд үчүн фəал вə пассив, фəрди вə кениш нитг шəраити јарадылмалыдыр. Бу заман о, нитг шəртлəри вə үнсијјəт мəсəлəлəри илə практик шəкилдə таныш олмалы вə онлары мүстəгил сурəтдə тəһлил етмəји бачармалыдыр. Бунун үчүн функсионал үслубијјат шəртлəринин лингвистик факторларынын да (үнсијјəт шəртлəринин рəсми вə ја гејри-рəсми, фəрди вə ја күтлəви коммуникасијасы нəзəрдə тутулур) ролу олмалыдыр.

Тəбиидир ки, тəһлил заманы шакирд үмуми нитг шəраити илə јанашы, конкрет нитг шəраитини — контактлы вə ја гејри-контактлы үнсијјəти, спонтан (һазырлыгсыз нитг) вə ја габагчадан һазырланмыш нитги, коммуникасија иштиракчыларынын бəрабəр вə ја гејри-бəрабəр вəзијјəтини (јашыны, савадыны, сосиал мүнасибəтдə олмасыны вə с.) нəзəрə алмалыдыр.

Нитг үсулунун мəгсəдə чатмасы үчүн бүтүн бу шəртлəр бөлəдлəшмə шəраити үчүн вачибдир.

Програм тəлəблəринин реализəси мəрһəлəсиндə үслуби тəлəбатлара даһа чох еһтијач дујулур. Белə ки, үнсијјəт заманы синоним силсилəсиндəн, паралел конструксијалардан, үслуби хүсусијјəтлəрдəн истифадə едилмəси мəгсəдəујғун сајылыр. Она көрə дə сон мəрһəлəдə мүлаһизəнин мүндəричəсинə вə нитгин формалашмасына үслуби тəлəблəр бахымындан нечə наил олундуғу нəзəрə алыныр.

Фəалијјəт нəзəријјəси бахымындан нитг инкишафы үзрə апарылан ишдə анчаг үслубијјат нитг фəалијјəти структурунун бүтүн һəлгəлəринə мүдахилə едə билир вə нитг үсулуну нитг фəалијјəти дəрəчəсинə галдырыр. Чүнки үслуб өз лингвистик формасыны нитг мүлаһизəсинин глафында, үнсијјəт шəртлəриндə өз əксини тапыр.

Нитг тə'лими орта мəктəбдə дилчилијин бүтүн бөлмəлəринин вəһдəтини əсас тутур. Бу просесдə габагчыл ролу «Рабитəли нитгин инкишафы» бөлмəси ојнајыр. Бурада бүтүн иш мүлаһизəнин мүндəричəси үзəриндə чəмлəнир; чүнки нитг үзəриндə апарылан ишə коммуникативлик характеринин верилмəси, она бөлəдлəшмə бачарығынын дахил едилмəси кəлəчəк мүлаһизəнин үслубуну мүəјјəнлəшдирмəјə хидмəт едир.

Нитг мүлаһизəси үнсијјəт фəалијјəти сəвијјəсиндə мотивлəшмə əлдə едир; мүндəричəнин сечилмəси вə нитг васитəлəринин ајырд едилмəси илə һəјата кечирилир. Əкəр шəрт вə мотивлəшмə тəһлили дүзкүн апарыларса, онда мүлаһизəни гурмаг чəтин олмаз.

Демəли, нитг инкишафы үчүн əлверишли шəраит о заман јараныр ки, тə'лим фəалијјəт мəрһəлəсиндə кечирилир, нитг үзəриндə иш коммуникатив чалышмалар системи илə апарылыр. Бу просесдə грамматик модел үсулу да бөјүк əһəмијјəт кəсб едир. О, мүхтəлиф нитг ситуасијаларындан ирəли кəлəн мүлаһизəлəрин мүндəричə фактына əсасланан тəмринлəрлə реализə едилир.

Нитг ситуасијасы анлајышына: а) тəсвир олунан ситуасија (нə һаггында данышырам вə нə дејəчəјəм), б) үнсијјəт ситуасијасы (һарада дејирəм, кимə, нə үчүн?) дахилдир. Биринчиси, нитгдə əкс мүлаһизəнин дедуктив, икинчиси исə мүхтəлиф коммуникатив мə'насыны билдирир.

Психоложи тəдгигатлар көстəрир ки, ситуасија терминлəри шакирдлəрин тəфəккүрүнү низамлајыр, онларын нитг мəдəнијјəтини јүксəлдир, интеллектуал инкишафларына мүсбəт тə'сир көстəрир. Она көрə дə ана дилинə аид мөвчуд програм, дəрслик вə методик вəсаитлəрдə нитг ситуасијасы анлајышынын дəгиглəшдирилмəси вə ситуатив тапшырыглар системинин ишлəнилмəси психолингвистика, педагожи психолокија вə ана дили тəдриси методикасы елмлəринин гаршысында дуран əн үмдə вəзифəлəрдəн бири кими хүсуси актуаллыг кəсб едир.

CamScanner ile taradı
Scanned with CamScanner

Бәдии әсәрләрдәки шәхс ад[illegible]

Чаббар МӘҺӘРРӘМОВ
В. И. Ленин адына АПИ-нин әмәкдашы

Дилимизин ономастик лексикасында шәхс адлары (антропонимләр) мүһүм јерләрдән бирини тутур, ејни заманда гурулушуна, мә'на чаларлығына, тарихилијинә, јаранма шәраитинә вә јеринә көрә бир-бириндән фәргләнирләр.

Шәхс адларынын мејдана чыхмасы, инкишафы, чәмијјәтдә әһәмијјәти, мә'насы, шәхс адларынын кечмиш вә мүасир вәзијјәти кими нәзәри-әмәли мәсәләләри һәлл етмәкдә бәдии әсәрләрдәки шәхс адлары мүстәсна әһәмијјәтә маликдир.

Белә ки, һәр кәс өзүнү бәдии әсәрдә тәсвир едилмиш мүсбәт гәһрәмана охшатмаға чалышыр вә јахуд ушағына охудуғу бәдии әдәбијјатдакы бу вә ја дикәр ады гојмагла гәлбиндә һәмин образын әдәби һејкәлини јаратмыш олур.

Елә образлар да вар ки, охучуда күлүш доғурмагла, тәәссүф вә ја нифрәт јаратмагла әбәдиләшир. Бурада да јазычы вә әдибләримизин поетик образ кими дилимизә кәтирдији адлар һәјатда тутдуғу мөвгејинә көрә адландырылыр. Беләликлә дә, әдибин типә бәсләдији мүнасибәт онун типә вердији адда өз әксини, тәзаһүр формасыны тапыр.

Һәр бир бәдии әсәрин идеја мәркәзиндә персон (инсан) дурур. Бу инсан бәдии әсәрдәки һадисәләрин билаваситә иштиракчысыдыр. Одур ки, һәр һансы бәдии әсәрдә инсан адларынын сечилмәси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Бу сурәтин јадда галмасында, онун сәчијјәләнмәсиндә, үмумијјәтлә, сурәтин һәртәрәфли ачылмасында охучуја көмәк едир, ону истигамәтләндирир, охучуја сөзүн әсл мә'насында бәләдчиликдир. Адәтән јазычы өзүнүн мүсбәт гәһрәманына зәриф, хоша кәлән, мә'налы ад верир. Мәс.: Сәадәт, Севинч, Ајкүн, Елхан, Фәрһад, Фәхрәддин, Е'тибар, Ајнур, Севда, Чәфәр, Јадикар, Севил, Ҝамал, Сәмәд вә с.

Пис мүнасибәт бәсләдији мәнфи типләри исә өз характеринә ујғун шәкилдә адландырыр. Мәс.: аравуран адама ...әһрә, таланчы вә фырылдагчыја Миндилли, чолданишана Зәвзәк кими ләгәбләр гошмагла шәхсин адында онун фәрди кејфијјәтләрини чәмләшдирир. Чәһрә Фатма, Миндилли Рза, Зәвзәк Чалал, Телеграф Көјәрчин, Јасты Салман, Чәнчәл Әвәз вә с. Бә'зән дә адларын гаршысына артырылан ләгәбләр шәхсин нә ишлә мәшғул олдуғуна ишарә едир вә шәхсин вәзифәсини билдирир. Мәс.: Почт Сүлејман, Мираб Талыб, Бригадир Ағачан, Чајчы Мәммәдаға, Доктор Һүсејн, Нахырчы Муса, Ашыг Имран, Мејхана Сәфәр, Дәмирчи Мамед вә с.

Һәр бир јазычы јаздығы әсәрә, јахуд әсәрин сурәтләринә ад гојанда еләчә дә һәр һансы охучу бир әсәри охумаг истәдикдә әввәл онун ады вә һәмин адын мә'насы илә марагланыр. Бә'зи мүәллифләр өз әсәрләринә әсәрдә чәрәјан едәчәк һадисәләрин кедишинә ујғун адлар гојурлар, јахуд әсәрләринә јаратдығы мүсбәт гәһрәманын адыны верирләр. Бу бахымдан Ч. Чаббарлы јарадычылығы даһа сәчијјәвидир.

Поетик образлылыг кејфијјәтинә малик инсан адларынын, фамилијаларынын, тәхәллүсләринин вә ләгәбләринин јаранмасында бәдии әдәбијјат мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир вә хүсуси рол ојнајыр.

Азәрбајчан бәдии әсәрләриндәки шәхс адлары өз мәншәји е'тибары илә сырф милли дил хүсусијјәтләримизи өзүндә әкс етдирир.

Шәхс адларынын зөвг илә сечилмәси садә, зәриф, бәдии чәһәтдән тә'сирли вә мә'налы, халгын милли варлығына ујғун олмасы чох мүһүм шәртдир. Бу ишдә мүхтәлиф дөврләрдә јашајыб-јаратмыш классикләримизин хидмәти мисилсиздир. Низами Кәнчәви, М. Ф. Ахундов, Ч. Чаббарлы, С. Вурғун, С. Рәһимов кими гүдрәтли сөз усталарынын јаратдығы Ширин, Афаг, Мәчнун, Сәбуһи, Севил, Огтај, Алмаз, Күндүз, Елдар, Ајкүн, Күлнар, Меһман вә с. кими садә вә дәрин мәзмунлу адлар халгымыз арасында кениш јајылмышдыр.

Бу саһәдә көркәмли драматургумуз Ч. Чаббарлы јарадычылығы, онун поетик образ кими дилимизә кәтирдији хүсуси адлар даһа әзәмәтли вә милли-дир.

CamScanner ile taranıldı

...рәтләрин адлары онларын характеринә ујғун, һәм дә әсасән Азәрбајчан дилинин өз сөзләри сырасындан көтүрүлмүшдүр: Севил, Күлүш, Балаш, Елхан, Алмаз, Солмаз, Дөнүш, Күндүз, Огтај, Күлтәкин, Күлсабаһ, Күләр, Күлзар, Јашар вә с. Белә адлара Ч. Чаббарлы јарадычылығындан әввәл, демәк олар ки, раст кәлмирик вә јахуд аз раст кәлирик.

Азәрбајчан совет драматуркијасынын баниси Ч. Чаббарлы јаздығы әсәрләринин адыны да јаратдығы бу хүсуси исимләрлә (хүсуси адларла, антропонимләрлә) адландырмышдыр ки, бу да әсәрләрин јарандығы дөвр үчүн бөјүк әһәмијјәт кәсб етмишдир.

Мәсәлән, Солмаз—һәмишә тәравәтли; солмајан; Күлтәкин—күл кими тәмиз олан шәхс мә'насында; Огтај Елоглу—ел үчүн чалышан, ел тәрәфиндән севилән; Алмаз—јашадығы мүһитдә алмаз кими кәскин, ити, алмаз кими саф вә гијмәтли; Јашар—өз әмәлләри илә халгын гәлбиндә даима мәскән салан, гәлбләрдә јашајан; Күндүз—кәләчәји күн кими ајдын вә парлаг олан; Күлсабаһ—сабаһы вә кәләчәји күл кими тәравәтли олан, кәләчәк үчүн чалышан мә'наларында ишләдилмишдир.

Күлсабаһ «Дөнүш» пјесиндә бир сурәт олмагла өз мүбаризәси илә Азәрбајчан театрынын һәјатында бир дөнүш јарадыр.

Әдиб өзүнүн «Севил» пјесиндә јаратдығы «Күлүш» образы илә көһнә ...турулуша вә гадын көләлијинә гаршы кәскин сатира күлүшү јарадараг ону тәнгид едир, күлүшүн кәләчәкдә кур бир гәһгәһәјә чевриләчәјини образын дили илә дејир.

Ч. Чаббарлы әсәрләриндә ләгәб вә тәхәллүсләр дә өз әксини тапмыш вә мүхтәлиф рәмзи мә'наларда ишләдилмишдир: Елхан **Биләкәнли, Кәрбәлаји** Фатманисә, Огтај **Елоглу, Мирзә** Сәмәндәр **вә с.**

Ч. Чаббарлы өзүнүн мәнфи типләрини ифша етмәк мәгсәди илә адлара күлүш доғуран ајамалар гошмушдур: Табаг бәј, Коса бәј, Габ-гачаг бәј вә с.

Ч. Чаббарлы өзүнүн өлмәз әсәрләри илә балаларымыз үчүн көзәл, мә'налы, милли характерли, һәмишәјашар адлар сечмәкдә халга доғру јол көстәрмишдир.

Һазырда өвладыны Огтај вә Алмаз кими горхмаз, Јашар вә Күндүз кими өз халгынын сабаһы үчүн јашамаг арзусунда олан, Күлүш вә Севил кими көһнәлик галыгларына гаршы мүбаризләр бөјүтмәк истәјән чохлу валидејнләр адларыны сајдығымыз Ч. Чаббарлы пјесләриндәки гәһрәманлары өз өвладларына ад сечир, һәтта һәрәкәтләриндә белә онлара охшамаларыны арзу едирләр.

Орта мәктәбдә бәдии әсәрләрин тәдриси заманы јери кәлдикчә јазычы вә шаирләрин бу саһәдәки хидмәтләри һаггында шакирдләрә мә'лумат вермәји мәгсәдәујғун вә фајдалы һесаб едирик.

●

Инверсијанын маһијјәти һаггында

Сәфадур **МӘММӘДОВ**
филолокија елмләри намизәди, Азәрбајчан ХДПИ-нин мүәллими

Дилчиликдә инверсија анлајышы чүмләдә јүрүдүлән фикирдән асылы олараг, сөзләрин јердәјишмәси кими гијмәтләндирилир.

Инверсијанын маһијјәтини ајдын баша дүшмәк үчүн, һәр шејдән әввәл, онун синтактик мә'насына әсасланмаг лазым кәлир. Азәрбајчан дилчилијиндә бу һадисәни бә'зиләри «нормадан кәнара чыхмаг» кими гијмәтләндирирләр. Бурадан белә бир нәтичә чыхыр ки, «нормадан кәнар» олан инверсија дил системиндә мүәјјән олунмуш нормалара гаршы гојулур. Әслиндә исә бунларын икиси дә дил системинин ејни бир һадисәсидир; синтактик чәһәтдән чүмлә үзвләринин јерләшмәсиндән башга бир шеј дејил. Башга сөзлә десәк, истәр ади сөз сырасы вә истәрсә дә, инверсија илә ифадә олунан чүмләләрдә чүмлә үзвләри синтактик мүнасибәтләри, синтактик әлагәләри билдирир. Ашағыдакы мисаллара мүрачиәт едәк:

Scanned with CamScanner

дүшүнүр Шаһин (Ә. Һачызадә.) «Сәнә гурбан олсун бу Бәрбәрзадә». (С. Рәһман.) «Сизә јарашыр көзәл кејинмәк». (И. Әфәндијев.)

Көрүндүјү кими, верилмиш мисалларда зәрфлик вә тамамлыгларын препозисијасы (әввәлдә кәлмәси) хәбәрин инверсијасы илә нәтичәләндији һалда, чүмлә үзвләринин бир-биринә мүнасибәтдә синтактик әлагәси позулмур. Мә'лум мәсәләдир ки, чүмлә үзвләри арасында синтактик әлагәнин позулмасы чүмләнин үмуми мә'насынын дәјишилмәси оларды. Верилмиш мисалларда исә белә вәзијјәтә раст кәлмирик. Демәли, инверсија чүмлә үзвләринин бир-бири илә синтактик әлагәдә олмасы илә мүәјјәнләшир.

Азәрбајчан дилчилијиндә инверсијанын бә'зи чүмлә типләриндә радио вә телевизија верилишләриндә (мәсәлән, «Охујур Мүслүм Магомајев», «Данышыр Бакы», «Чалыр чалғы аләтләри оркестри» вә с.) ишләнмәси вә бунун рус дилинин тә'сири илә баш вермәси еһтималы диггәти чәлб едир (С. А. Чәфәров, Чүмләдә сөзләрин сырасы. Мүасир Азәрбајчан дили, Бакы, 1959, сәһ. 300).

Доғрудан да, дил фактлары көстәрир ки, јухарыда верилмиш инверсијалы чүмләләр ејнән рус дилиндә дә ишләнир. Лакин бу типли инверсијалы чүмләләри «гејри-гануни» бир хүсусијјәт кими сәчијјәләндирмәк олмаз. Бурада бир ганунаујғунлуг вар. Бу ганунаујғунлуғу, һәр шејдән әввәл, һәмин чүмләләрин ади сөз сырасы илә мүгајисәсиндә көрмәк олар. Мәсәлән, «Охујур Мүслүм Магомајев»—«Мүслүм Магомајев охујур»; һансынын даһа тәбии сәсләндијини мүәјјән етмәк чәтин дејил. Белә инверсијалы чүмләләрдә хәбәр вурғу илә ајырд едилир вә мүбтәданын да фәргләнмәсинә сәбәб олур; интонасија јүксәлир вә чүмлә бүтөвлүкдә ифадәли формаја дүшүр. Бу типли чүмләләрин гурулушу Азәрбајчан дилиндә мөвчуд олан нормалара тамамилә ујғундур.

Беләликлә, дил фактлары сүбут едир ки, Азәрбајчан дилиндә инверсија нәинки ancaг радио вә телевизија верилишләриндә, һәм дә, бундан әввәл гејд етдијимиз кими, бәдии әдәбијјатда да кениш шәкилдә ишләнир. Буна анд ... мүнасибәтдә диггәт јетирәк: ... бош тәшәббүсләр, башланды

«Һаны әрбабын үзүнә дуран нанкорлар?» (М. Ибраһимов.) «Лазым дејил онун хејири бизә». (И. Әфәндијев.). «Кимдир бунлар? (Мир Чәлал.) «Һејиф дејил сәрбәст һәјат, һејиф дејил субајлыг!» (Сабит Рәһман.)

Мараглыдыр ки, Азәрбајчан дилиндә инверсијадан бә'зән персонажын јох, мүәллифин өз нитгиндә дә истифадә едилир. Мәсәлән, «Нәдәдир бу усталыг?» (Б. Ваһабзадә.) «Унудулмаз о илләр». (Ј. Сејидов.) «Ешг олсун халгымызын тәбиәтиндәки бу јүксәклијә, бу бөјүк һиссә!» (Б. Ваһабзадә.)

Дејиләнләрдән ајдын олур ки, инверсија бир синтактик категорија кими, башга түрк дилләри илә јанашы, Азәрбајчан дили үчүн дә сәчијјәвидир. Азәрбајчан дилиндә инверсија ики функсијаны јеринә јетирир: семантик-үслуби вә бағлајычылыг.

Инверсијанын семантик-үслуби функсијасында ики хүсусијјәт—семантик вә емосионал хүсусијјәтләр вәһдәт тәшкил едир. Бу функсија өзүнү о заман көстәрир ки, мәһз сабит сөз сырасына малик олан һәр һансы чүмлә үзвүндә јердәјишмә баш версин. Мәсәлән, ашағыдакы мисалларда исми вә фе'ли хәбәрләрин чүмләнин әввәлинә кечирилмәси нәинки онларын семантик чәһәтдән ајырд едилмәсинә, һәм дә еләһәмин анда хүсуси емосионал кәркинлијин јаранмасына сәбәб олур; бу тип инверсијалы чүмләләрин интонасијасы хүсуси «көркәм» алыр: «Сағ олун достлар, сизсиниз мәним пәнаһым». (С. Рәһман.) «Чамаат, будур гур'ан, аллаһын әмри...». (М. Ибраһимов.) «Тутунуз, јыхыныз, дағыдыныз! ...Кәләр бир күн ки, бу зүлмүн чәзасыны көрәрсиниз!» (Чәфәр Чаббарлы.) «Мәнәм мүгәссир, мән!» (Ч. Чаббарлы.)

Верилмиш мисаллардан көрүндүјү кими, чүмләнин әсас мәғзини тәшкил едән хәбәрләр («сизсиниз», «будур», «кәләр», «мәнәм») мәнтиги вурғу илә ајырд олунур вә јүксәк емосионал мәзмун кәсб едир; мәсәлән, биринчи чүмләдә јазычы инверсијадан истифадә едәрәк бир фикир јүрүдүр: «Мәним пәнаһым башгалары јох, мәһз сизсиниз».

Инверсијанын семантик-үслуби функсијасы илә әлагәдар ахырынчы мисал хүсусилә диггәти чәлб едир. Бурада чүмләнин семантик вә емосионал мәзмунунун чох күчләнмәсинә, даһа бир васитә—сырф үслуби васитә олан тәкрар көмәк едир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, инверсија васитәсилә ифадә едилән емосионал кәркинлијин дәрәчәси вә ајырд едилән чүмлә үзвүнүн мә'на күчү јүксәк олдуғу кими, зәиф дә ола билир. Бу, о заман баш верир ки, чүмлә үзвләри арасында функсионал дәјәрин бөлкү сырасы емосионаллыг бахымындан «битәрәф» тәсәввүр едилир. Буну ашағыдакы мисалларда көрмәк олар:

«Сәнубәр әлдән чыхды. Ортада галды гуру бир адам». (С. Рәһман.) «Галды јарпаг мәсәләси». (И. Әфәндијев.) «Ишыглар вә ағ улдузлар ичәрисиндә әриди севкилим». (А. Бабазадә.) «Хејр, һеч дә фикримдә јохдур евләнмәк». (Н. Нәриманов.)

Семантик-үслуби функсија илә ифадә олунан инверсијалы чүмләдә интонасија бә'зән чүмләнин тәсдиг мәзмунуну јох едир вә чүмләјә јени инкар анлајышы кәтирир; мәсәлән, «Кетди зор дүнјасы!» (Н. Нәриманов.) Бурада «кетди» сөзүнүн әввәлә кечирилмәси она лексик-емосионал мә'на чалары кәтирдији үчүн чүмлә инкар мәзмунда баша дүшүлүр: Зор дүнјасы даһа гајытмајачаг?

Инверсијалы чүмләдә емосионаллыг бә'зән «нә» сөзүнүн әввәлдә кәлмәси илә күчләнир; мәсәлән: «Нә чохдур сачы кәндчи папағына охшајан гыз». (С. Рәһман.) «Нә хошбәхтдир белә өмүр—мусигили, нәғмәли кечән күнләр!»

Гејд етмәк лазымдыр ки, бу типли чүмләләрдә хәбәр гејри-мүәјјәнлик билдирән чох сајы илә ифадә едилдикдә бә'зән шәкилчисиз ишләнир; мәсәлән: «Дүнјада нә чох Гузеј кимиси!» (И. Әфәндијев.)

Инверсијанын семантик-үслуби функсијасы олдуғу кими, бағлајычылыг функсијасы да вар. Бу функсијада инверсија илә ифадә олунан чүмлә үзвү өзүндән әввәлки чүмләнин мәзмуну илә сых әлагә јарадыр вә ону бир нөв тамамлајыр. Мәсәлән: «Һәфтәләрлә ач галан тәләбәләрә рәһм единиз; чүнки кәләчәкдә бунлардыр гәләм мүһарибәсиндә габагда дуруб дүшмәнә чаваб верәнләр». (Н. Нәриманов.) «Елмәддин Әфсанәнин көзләринин ичинә шах, дик баха билмирди... Бах, бундан горхурду Елмәддин» (Ә. Һачызадә.) «Лап истәјир назир өзү десин, јазмајачағам. Битди авара кәзмәк». (И. Әфәндијев.)

Инверсијанын бағлајычылыг функсијасы семантик-үслуби функсија илә дә сых әлагәдардыр. Лакин бурада инверсијанын бағлајычы синтактик функсијасы өн планда чыхыш етдијиндән ону семантик-үслуби функсијадан ајырмаг мәгсәдәујғундур.

Беләликлә, чүмләнин коммуникатив мәгсәдиндән асылы олараг, өзүнәмәхсус функсионал мә'наны ифадә едән инверсија сөз сырасынын мүәјјән бир формасы илә әлагәдар олур. Белә функсијадан ирәли кәлән форма мүәјјән бир семантик мә'нанын дашыјычысы олур. Буна көрә дә инверсија мүәјјән семантик форма вә синтактик мә'нанын бирләшмәсиндән ибарәтдир.

Азәрбајчан дилиндә инверсија өзүнәмәхсус бир синтактик категоријадыр. Онун ишләнмәси мүхтәлиф сәбәбләрдән — бу вә ја дикәр чүмлә үзвүнүн семантик чәһәтдән ајырд едилмәсиндән, фикрин ифадәлилији вә емосионаллығындан, әввәлки чүмләләрлә синтактик әлагәнин јаранмасындан, үслубдан асылыдыр.

Орта мәктәбдә тәдрис едилән јазычыларын әсәрләриндә бу мәсәләјә диггәт јетирмәк лазымдыр. Чүнки шакирдләр раст кәлдикләри әсәрләрдә инверсијалы чүмләләри механики олараг охујур, инверсијанын маһијјәтини баша дүшмүр вә буна әһәмијјәт вермирләр. Бунунла әлагәдар олараг, дил вә әдәбијјат дәрсләриндә инверсијанын дилдә әһәмијјәтини, онун функсионал хүсусијјәтләрини шакирдләрә садә шәкилдә изаһ етмәк фајдалы вә онлар үчүн чох мараглыдыр.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Бир фе'л типи һаггында

Рамизә РӘЧӘБОВА

Бакы шәһәри, 39 нөмрәли мәктәбин мүәллими

Азәрбајчан дилиндә бир сыра һал-
ярда бир чүмлә дахилиндә ејни бир
рамматик формада олан бир нечә
е'л иштирак едир. Мәсәлән: **«Бахды,
ахды,** сүтуна дөндү бу ишыг». (Әл-
и Гасымов.) «Чох шаһлар гы-
ынч галдырды... Анчаг буларын һа-
ысы бәдуғур күләкләр кими **әсди
ечди».** (И. Әфәндијев.) «Анчаг
јдын мәни бир чөп кими галдырыр,
глум исә **күлүр, күлүрдү».** (Ә. Әһ-
әдова.) «Күлписә онун ардынча
ахды, бахды». (И. Әфәндијев.)

Истәр орта, истәрсә али мәктәбләри-
издә чүмлә тәһлили заманы бу тип-
и фе'лләри чүмләнин һәмчинс хәбәр-
әри һесаб едирләр. Лакин бу, дүзкүн
ејил; чүнки һәмин фе'лләр бир нечә
әрәкәти дејил, бир һәрәкәти, һәмин
әрәкәтин кәмијјәт шәклинин дәјишмә-
ини (модификасијасыны) ифадә едир.

Азәрбајчан дилиндә чох вахт ејни
ман, шәхс вә кәмијјәтдә дуран ики
ахуд даһа чох) фе'лин чүмләдә һәм-
нс хәбәр олмасы, јахуд бирликдә
'лин тәрзини ифадә етмәси мәтндән,
нтексдән асылы олур. Ики чүмләни
гајисә едәк: «Каһ **гызышыр, сөјлә-**
, хәјалында чанланан горхунч ка-
ларла **мүбаризәјә башлајыр, ағла-**
, дејинир, каһ да **өзүндән кедир**
гларча бир күнчә **дүшүб галыр»**
Ибраһимов.) «Кәрбәлајы
ммәдәли палтарыны кејиниб, **дурду**
и ишә вә күнортадан ики саат кеч-
гајыдыб кәлди» (Ч. Мәммәд-
узадә.). Биринчи чүмләдәки
шыр, сөјләнир, мүбаризәјә, баш-
, ағлајыр, дејинир, өзүндән ке-
дүшүб галыр фе'лләри һәмчинс
ләрдир, чүнки онлар мүхтәлиф
әтләри—гызышмаг, сөјләнмәк,
изә етмәк, ағламаг, дејинмәк,
ән **кетмәк,** дүшүб галмаг һәрә-
ини ифадә едир. Икинчи, чүм-
дурду вә **кетди** фе'лләри һәм-
хәбәрләр кими чыхыш едә бил-
үнки һәр ики фе'л бир һәрәкә-
тмәк һәрәкәтини ифадә едир;
ики... бир јердә битмиш бир һә-
мәзмуну билдирир. Буна көрә дә
вә к... фе'лләри фе'л тәрзини

јарадыр—артыг баш вериб гуртармыш, битмиш һәрәкәти ифадә едир.

Азәрбајчан дилиндә јанашы кәлән тәсрифләнмиш ики вә даһа чох фе'л, бир сыра һалларда, мүхтәлиф һәрәкәтләри дејил, бир һәрәкәти ифадә едир. Бу заман фе'лләрдән бири өз лексик-семантик мә'насыны итирир, абстрактлашыр, грамматик васитәјә чеврилир; икинчи фе'л исә өз лексик-семантик мә'насыны горујуб сахлајыр. Бу тип бирләшмәләрдә өз лексик-семантик мә'насыны итирмиш фе'л функционал-көмәкчи фе'л; лексик-семантик мә'насыны горујуб сахламыш фе'л исә әсас фе'л олур. Әсас фе'л бирләшмәнин лексик-семантик мәзмунунун формалашмасында апарычы рол ојнајыр, функционал-көмәкчи фе'л исә бирләшмәдәки һәрәкәтин ичра тәрзинин—һәрәкәтин башвермә үсулунун формалашмасында, јә'ни грамматик чәһәтдән формалашмасында әсас рол ојнајыр. Буна көрә дә бу типли фе'лләри һәмчинс фе'лләр (мүстәгил фе'лләр) һесаб етмәк олмаз; бунлар анчаг фе'лин тәрзини әмәлә кәтирир.

Бүтүн компонентләри тәсрифләнән фе'л бирләшмәләри ашағыдакы тәрзләри ифадә едир:

1. **Һәрәкәтин гәфил баш вермәсини, артыг битдијини билдирән тәрз.** Фе'лин бу тәрзи ики мүхтәлиф фе'лин бирләшмәсиндән јараныр. Һәр ики фе'л ејни формада ишләнир; ахырынчысы (вә ја ахырынчылар) өз лексик-семантик мә'насыны итирир, абстрактлашыр, тәрз мә'насыны формалашдыран грамматик васитәјә чеврилир. Бирләшмәнин бүтөвлүкдә лексик-семантик мә'насы сырача биринчи кәлән фе'лдә чәмләнир.

Азәрбајчан дилиндә көмәкчи фе'л функсијасында чыхыш едән фе'л чохдур. Бунлардан бир нечәсини нәзәрдән кечирәк.

Кетмәк. Бу фе'лин семантикасында биткинлик мәзмуну вар; көмәкчи функсијада чыхыш едәркән онунла ејни заман, шәхс вә кәмијјәтдә дуран вә сырача ондан әввәлки фе'лә бирләшәрәк һәрәкәтин артыг битдијини ...ли: «Кәрбәлајы Мәммәдәли палтарыны кејиниб, **дурду кетди** ишә вә күнортадан ики саат кечмиш гајыдыб кәлди евә». (Ч. Мәммәдгулузадә.) «Мәним е'тиразыма бахмајараг **көчдү кетди».** (Ә. Әһмәдова.) «Сонра исә елә бил јорулуб, **чәкилир кедир».** (Ә. Әһмәдова.).

Саатын әгрәбләри
бир-биринин үстүндән
јубанмыр, кечиб кедир. (Р. Рза.)

Нарын-нарын јағышдыр,
ја күсүлү нәфәсдир
ахыр, **әријир кедир.** (Р. Рза.)

Кәлмәк. Бу фе'л дә өз семантикасына вә тәрзјаратма хүсусијјәтинә көрә **кетмәк** фе'линә охшајыр. Фәрг тәкчә бундадыр ки, **кетмәк** фе'ли мәнбәдән узаглашан, **кәлмәк** фе'ли исә мәнбәјә јахынлашан һәрәкәти билдирир; мәсәлән: «Демәк, **кетди; доланды,** јенә дә **гајытды кәлди?»** (Ә. Әһмәдова.)

Кечмәк. Бу фе'л ондан әввәл кәлән фе'ллә бирләшдикдә өз лексик-семантик мә'насыны итирир, әввәл кәлән фе'ли формалашдыран грамматик васитәјә чеврилир; лексик-семантик мә'нанын дашыјычысы исә әввәлки фе'л олур. Тәсрифләнән **кечмәк** фе'ли ондан әввәл кәлән тәсрифләнән фе'ллә бирликдә артыг битмиш һәрәкәти билдирир; мәсәлән: «Бәли, бир нечә күн **кәлди кечди».** («Азәрбајчан нағыллары».) «Чох шаһлар гылынч галдырды... Анчаг бунларын һамысы бәдуғур күләкләр кими **әсди кечди».** (И. Әфәндијев.) «Каһ елә бил сөз дејир, Бирдән **шүтүјүр кечир».** (Р. Рза.)

Өлмәк. «Кетмәк», «кәлмәк» вә «кечмәк» фе'лләриндән фәргли олараг, **өлмәк** фе'ли тәрз бирләшмәсинин сонунда ишләндикдә, јә'ни функционал көмәкчи фе'л мөвгејиндә чыхыш етдикдә белә, өз лексик-семантик мә'насыны горујуб сахлајыр, тәрз бирләшмәсинин лексик-семантик јүкүнүн дашыјычысы кими чыхыш едир. **Өлмәк** фе'линин иштирак етдији бирләшмәләрдә грамматик васитә ролуну, јә'ни функсионал-көмәкчи фе'л ролуну бирләшмәнин әввәлиндә кәлән фе'л ојнајыр. **Өлмәк** фе'ли тәсрифләнән фе'лдән сонра кәләрәк һәрәкәтин гәфил баш вердијини вә артыг битдијини көстәрән тәрз јарадыр; мәсәлән: «Күнләрин бир күнү бу шәһәрин падшаһы **дүшүр өлүр».** «Бирдән чәпкөз коса **вурду өлдү,** мәним малымы ким гајтарар? Басы хәстәләнди, **јыхылды өлдү».**

Һәрәкәтин сүрәклилијини билдирән тәрз. Фе'лин бу тәрзинин әмәлә кәтирилмәсиндә мүхтәлиф фонетик тәркибли вә лексик-семантик мә'налы фе'лләр дејил, фонетик тәркибчә вә лексик-семантик мә'нача ејни олан бир фе'л иштирак едир: башга сөзлә десәк, фе'лин бу тәрзи бир фе'лин тәкрарланмасы васитәсилә әмәлә кәлир. Һәрәкәтин сүрәклилијини әмәлә кәтирмәк үчүн тәкрар едилән фе'лдә сонунчудан башга бүтүн сөзләрдә (фе'лләрдә) форма вә заман шәкилчисиндән башга, бүтүн шәкилчиләр ихтисар едилир; тәкчә сон фе'л грамматик мә'на ифадә едән бүтүн васитәләри (грамматик васитәләри—шәхс вә кәмијјәт шәкилчиләрини, көмәкчи фе'лләри вә с.) сахлајыр. Һәрәкәтин сүрәклилијини билдирән тәрз һәтта гыса мүддәт үчүн дә олса, битмәјән, бүтүн просес заманы давам едән ардычыл, фасиләсиз ичра едилән һәрәкәти ифадә едир; мәсәлән: «Күләк **әсир, әсирди».** (К. Һүсејноғлу.) «Оғлан исә елә һеј **сојунур, сојунурду».** (Ә. Әһмәдова.) «Күлнисә онун ардынча **бахыр, бахырды».** (И. Әфәндијев.)

3. **Һәрәкәтин тәкрарыны билдирән тәрз.** Фе'лин бу тәрзи сүрәклилик билдирән тәрзә бәнзәјир. Әсас фәрг бундадыр ки, сүрәклилик билдирән тәрздә һәрәкәт битмир, бир нөв, фасиләсиз давам едир; һәрәкәтин тәкрарыны билдирән тәрздә исә мүәјјән бир һәрәкәт битән кими, јенә һәмин һәрәкәт тәкрар олунур.

Һәрәкәтин тәкрарыны билдирән тәрзи әмәлә кәтирмәк үчүн процеси билдирән фе'лләр тәкрар едилир, лакин һәрәкәтин сүрәклилијини билдирән тәрздән фәргли олараг, бу тәрзин јаранмасында иштирак едән бүтүн фе'лләр грамматик бахымдан там формалашыр; мәсәлән: «Һопп елјиб мүдири атдылар-тутдулар, атдылар-тутдулар, атдылар-тутдулар, киши шараппылтыјла дүшдү паркетин үстүнә». (А. Аббасов.) «Мејмун һоппанды-дүшдү, һоппанды-дүшдү, амма бананы шкафын үстүндән көтүрә билмәди». «Елчиләр кәлди-кетди, кәлди-кетди, падшаһ гызы вермәди ки, вермәди». «Ушаг евә кирди-чыхды, кирди-чыхды, мәчлисдәкиләри тәнкә кәтирди».

4. **Һәрәкәтин һала чеврилмәсини билдирән тәрз.** Бу тәрзин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән фе'лләр, һәрәкәтин гәфил баш вермәсини вә битмәсини

CamScanner ile taranđı

Scanned with CamScanner

билдирән тәрздә олдуғу кими, грамматик чәһәтдән там формалашыр. Әсас фәрг будур ки, бу тәрзин әмәлә кәлмәсиндә иштирак едән фе'лләрдән сонунчусу өз семантикасына көрә һал, вәзијјәт билдирир. Буна көрә дә әввәлки компонентләрин һансы фе'длә ифадә едилмәсиндән асылы олмајараг, сонунчу компонент **јатмаг, галмаг, дурмаг** фе'лләриндән бири олмалыдыр. Бу фе'лләрдән «өлмәк» фе'ли өз лексик-семантик мә'насыны горујуб сахлајыр, тәрз бирләшмәсинин лексик мәзмунуну ифадә едир. **Галмаг** вә **дур...** фе'лләри исә өз лексик-семантик мә'наларыны итириб там грамматикләшир вә функсионал көмәкчи фе'лә чеврилир. Мәсәлән: «Евә чатан кими јыхылды јатды. Горхурам, јатым галым сабаһа». «Јуху көзләриндән төкүлүрдү, узанды јатды». «Ушаг бу гәфил суалдан чашды галды». «Һејрәтдәнми, тәәччүбдәнми, зәһмдәнми, сәһмдәнми, һиддәтдәнми—билмирәм, амма дурухдум дурдум. Гыз үзүнү она чевирәндә оғлан карыхды дурду».

•

МӘЧМУӘНИН 1987-чи ИЛ 3-чү НӨМРӘСИНӘ АИД ДҮЗӘЛИШ

сәһифә	сүтун	сәтир	Кетмишдир	Охунмалыдыр
44	1	аш. 4	әзәмәтинә	әзәмәтини
45	1	јух. 11	XI—XIII әсрләр	XI—XII әсрләр
45	1	јух. 23	Өмәри Кәнчи	Өмәр Кәнчи
45	2	јух. 5	Ибн Рәшид	Ибн Рошд
45	2	јух. 11	XV—XII әсрләр	XV—XVII әсрләр
45	2	јух. 17	елмин	еллин
45	2	јух. 21	һәјата бахышы	һәјата бахышы илә
45	2	аш. 21	тә'лим	тә'лими
45	2	аш. 10—11	Низаминин ријази һесабламалары һәндәси фигурлары	Низами кими ријази һесабламалар, һәндәси фигурлар
46	2	аш. 28	бир	биз
46	2	јух. 9	мөһтаб	мәһтаб
47	1	јух. 3	поезијасы	поезијасында
47	1	аш. 17	саһәсиндә дә	саһәсиндә дә Низами өзүнә гәдәр мисли көрүнмәмиш јениликләр етди
7	1	аш. 12	шаир	шаирә
3	1	аш. 25	Әл-Фәраби дөврүндә утопик	Әл-Фәраби утопик
[illegible]	1	јух. 3	шәрә гаршы мөвгедән	шәрә гаршы фәал мөвгедән
[illegible]	2	аш. 18	Күрчүстанын	Күрчүстанынын

Азәрбајчан дилиндә үслуби синонимләрин әмәлә кәлмәси мәнбәләри вә јоллары

Нәриман СЕЈИДӘЛИЈЕВ
Чәбрајыл рајону, Һовуслу кәнд орта мәктәбин мүәллими

Синонимләр лексик-семантик вә үслуби катеғоријалардан бири олуб, дилин луғәт тәркибинин зәнкинлијиндә мүстәсна рол ојнајыр.

Синонимләрин рәнкарәнклијини, дилин зәнкинләшмәси просесиндә ојнадығы ролу реаллашдыран ән мүһүм амил билаваситә дилин өз үслуби системи илә бағлыдыр. Академик В. Виноградов гејд етмишдир ки, дилдә синонимләр јалныз үслубла әлагәдар формалашыр: «...Дилдә елә бир сөз тапмаг олмаз ки, мәтндә онлар дикәр сөзү асанлыгла әвәз едә билсин». (В. Виноградов). Әкәр мә'нача үст-үстә дүшән сөз варса, онлар лексик дублетләрдән башга бир шеј дејил (**гурд—чанавар, чешмәк—ејнәк—көзлүк** вә с. кими). Демәли, синонимләрин дилдәки әһәмијјәти үслубла әлагәдар тәзаһүр едир. Буна көрәдир ки, камил нитгдә үслуби синонимләрә даһа чох мүрачиәт едилир. Белә синонимләр дикәр синонимләрдән јалныз өз үслуби хүсусијјәтләринә көрә фәргләнир. Бунлар үмумхалг дили вә әдәби дил нормалары илә бағлы мүхтәлиф чаларлара малик сөзләрдир.

Сөзләрин үслуби мә'насы онларын мә'на чаларлары илә әлагәдардыр. Мәсәлән, **гәһрәман—баһадыр, икид—мәрд—гочаг** синоним чәркәсиндә биринчи сөз үслуби чәһәтдән нејтрал сөздүр, икинчи сөздән ән чох бәдии вә публисистик үслубларда истифадә олунур. Дикәрләри исә һәм данышыгда, һәм дә әдәби дилдә мүхтәлиф чаларларда ишләнир.

Мүасир Азәрбајчан дилиндә үслуби синонимләри әмәләкәлмә мәнбәји вә јолларына көрә ашағыдакы кими груплашдырмаг олар.

1. Мүасир Азәрбајчан дилиндәки үслуби синонимләрин бир групу архаизмләр вә диалектизмләр јолу илә әмәлә кәлир. Јә'ни истәр архаик лексика, истәрсә дә диалект лексикасы һәр һансы мәтн дахилиндә үслуби синонимләр үчүн бир мәнбә ролуну ојнајыр. Лакин ајдын мәсәләдир ки, диалектизмләрлә бағлы сөзләрин һеч дә һамысы үслуби синонимләр үчүн мәнбә ролуну ојнаја билмир. Архаизмләрә аид о сөзләр үслуби синонимләрә хидмәт едир ки, онлар дилин инкишафынын мүәјјән мәрһәләсиндә үслуби синонимлик јаратмышдыр; мәсәлән, **алтун—гызыл, тәбиб—һәким, улу—бөјүк, һүсн—көзәллик** вә с. Бу синонимләрин биринчи компоненти (алтун, тәбиб, улу, һүсн) әсасән архаик характер дашыјыр.

Үслуби синоним чәркәләри әмәлә кәтирән диалектизмләр һәм мүәјјән чоғрафи әразидә јашајанларын нитгиндә, һәм дә әдәби дилдә ишләдилир. Мәсәлән, «донлуг»—**мааш**, «гәлби»—**уча**, «күрәкән»—**језнә**, «әппәк»—**чөрәк** вә с. синоним чәркәләрин биринчи тәрәфи диалект сөзләридир.

2. Үслуби синонимләрин әмәлә кәлиб чохалмасында чанлы данышыгда ишләнән сөзләрин ролу даһа кенишдир. Белә синоним чәркәләрдә денотат (әсас апарычы) сөз нејтрал олдуғу һалда, онун синонимләри чанлы данышыгда ишләнән сөзләр олур. Мәсәлән, мааш—донлуг—ајлыг, бөјүк—зорба—зыры вә с.

Данышыгда бә'зи сөз вә ифадәләр мәтн дахилиндә емосија вә експрессивлик јарадыр: «Мән һаман Рүстәмәм ки, топдағытмаз Чүмшүд ханын јурдуну хараба гојдум, тар-мар еләдим, евинә од вурдум, күлүнү һаваја совурдум...» (Н. Вәзиров).

Бурада мүәллиф Рүстәм бәјин данышығында, «дағытмаг» сөзүнү дејил, онун садә данышыг дилиндәки «хараба гојмаг», «тар-мар еләмәк», «евинә од вурмаг», «күлүнү һаваја со-

Scanned with CamScanner

әдәки нәзәри мә'лумат; 397, 398-чи алышмалар).

Мәтндә әсас фикир (чалышма 399). әмин чалышманын мәтни әсасында үзкүн тәләффүз үзрә иш: тәркибиндә ч самити јанашы кәлән сөзләрин јазылышы вә тәләффүзү гајдалары. Мәтндәки нүмунәләрин «Орфографија-орфоепија-...лүғәти»ндән тапылыб әгигләшдирилмәси үзрә практик иш.

Лүғәт үзрә имла: үзрлү-звлүк, достлуг, нефтчиләр, рәһмли, өкмдар, сәдрлик, елмли... (мүәллим ерилмиш сөзләри әдәби тәләффүзә ујун диктә етмәји унутмамалыдыр; әкс әгдирдә чалышманын сәмәрәлилији и тә'мин етмәк олаз).

II. Бир көкүн ики вә даһа артыг өздүзәлдичи шәкилчи гәбул едә биләси (дүзәлтмә сөздән дүзәлән дүзәлтә сөзләр): 156-чы сәһифәдәки мүшаидә материалы, 401, 402, 403-чү чалышмалар.

Гејд: икинчи дәрсә 400-чү чалышма зәриндә ишдән башламаг мәсләһәт әрүлүр.

141-чи дәрс. Сөзүн тәркибинә әрә тәһлил. (157—159-чу сәһ.).

Сөзүн тәркибинә көрә тәһлилин схеи; шифаһи тәһлил, јазылы тәһлил. 4, 405, 406-чы чалышмалар үзәриниш.

145-чи дәрс. Мәтн, мәтндә әсас крин мүәјјәнләшдирилмәсинә аид илмишләрин тәкрары (чалышма). «Гырмызы лалә» мәтнинин мәзунун нағыл едилмәси.

Мүһарибәдә һәлак оланларын аби гаршысында» вә ја буна јахын га бир мөвзуда кичик инша. Иншаазырлыг иши синифдә апарылыр; ишини тамамламаг вә ја бүтөвә јеринә јетирмәк ев тапшырығы верилир.

чы дәрс. Мүрәккәб сөзләр әадычылығынын васитәләриндән ими. § 58 (1 саат).

әрин бир-бири илә битишмәси адычылығынын васитәләриндән ими. Бу васитәнин дүзәлтмә сөзмәлә кәлмәси васитәсилә муга-Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлуллары (чалышма 408, 409,).

ар: вурғу, сөзүн башланғыч .

т үзрә имла: пионер, дружина, комсомолчу, тәнәффүс, емалатхана, е'тибарли, тә'мир етмәк, тәҹрүбә-

147, 148.

кәб сөзләрин јазылышы. § 59 (6 саат).

Мүрәккәб сөзләрин јазылышына көрә нөвләри һаггында анлајыш.

I. Битишик јазылан мүрәккәб сөзләр. Белә мүрәккәб сөзләрин јазылышы вә вурғусуна көрә тәләффүзү үзәриндә мүшаһидәләр. Битишик јазылан мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсинә аид чалышмалар (413, 414).

Битишик јазылан мүрәккәб сөзләрин сөз бирләшмәләриндән фәрги илә практик танышлыг (162-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы).

Мәҹази мә'налы сөзләрин бирләшмәсиндән әмәлә кәлән мүрәккәб сөзләрин битишик јазылышы (163-чү сәһифәдәки мүшаһидә материалы; 417, 418-чи чалышмалар). 416-чы чалышма үзәриндә иш (буну ев тапшырығы кими дә нәзәрдә тутмаг олар).

Лүғәт үзрә имла: ахшамүстү, ахшамтәрәфи, күнорта, срағакүн, киноапарат, кинофилм, кинотеатр, гызылкүл, гызылбалыг, дашкөмүр, дағкечиси, гарангуш, гызылгуш... (Бу иш үчүн вахт чатмазса, ону нөвбәти дәрсин әввәлиндә дә апармаг мүмкүндүр).

II. Дефислә јазылан мүрәккәб сөзләр.

Дефислә јазылан мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси (чалышма 419, 420, 422; гүввәтли шакирдләр үчүн: 421, 424).

Лүғәт үзрә имла: (425-чи чалышманын тәләби әсасында).

III. Ајры јазылан мүрәккәб сөзләр.

Лүғәт үзрә имла: ијирми ики, алтмыш једди, он доггуз, сәксән дөрд, гырх сәккиз, ики јүз әлли алты, тә'риф етмәк, тә'мир етмәк, тәсадүф етмәк, разы олмаг, мә'јус олмаг.

Ајры јазылан мүрәккәб сөзләр үзәриндә мүшаһидә (166-чы сәһифәдәки мүшаһидә материаллары). Икинчи мүшаһидә материалы үзрә иш елә тәшкил едилмәлидир ки, шакирдләр верилмиш сөзләрә ашағыдакы синонимләри тапыб јазсынлар:

Гулаг асмаг, јола салмаг, арзу етмәк, иш көрмәк, вә'дә вермәк, баша салмаг.

Нәзәрә алынмалыдыр ки, бу синифдә шакирдләрә анчаг мүрәккәб сајлар вә мүрәккәб фе'лләрин ајры јазылышына аид анлајыш верилир.

426, 427, 428, 429-чу чалышмалар үзәриндә иш.

Тәкрар: мүхтәсәр ҹүмләләр, мәтн.

...јазылышына аид изаһлы имла.

150, 151-чи дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләрин тәһлили. (2 саат).

152-чи дәрс. Мүрәккәб ихтисарлар. § 60 (1 саат).

Мүрәккәб ихтисарлар һаггында анлајыш. Мүрәккәб ихтисарларын нечә әмәлә кәлмәси үзәриндә мүшаһидә (167-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы). Мүрәккәб гысалтмалар һаггында анлајыш (чалышма 430). Ихтисарлардан ибарәт сөзләрин дүзкүн охунушу (чалышма 431).

Мүрәккәб ихтисарларын јазылышы үзрә иш (чалышма 432, 433).

153, 154-чү дәрсләр. Шәкил үзрә инша вә јазы ишләринин тәһлили.

Иншаны 436-чы чалышманын тәләби үзрә апармаг мәсләһәт көрүлүр. Мүәллим өз мүлаһизәсинә көрә иншаны шифаһи шәкилдә апармагла кифајәтләниб, буна јахын башга бир мөвзуда да јазылы инша апара биләр; мәсәлән, «Кәндимизин баһары», «Баһар севинчимиз, фәрәһимиздир», «Ән чох севдијим фәсил» вә с. Белә һалда һәмин репродуксија үзрә иш, еләчә дә 411-чи чалышманын мәтни јазылы инша үчүн һазырлыг материалы ола биләр.

155-чи дәрс. Мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәси вә јазылышына аид кечилмишләрин үмумиләшдирилмәси.

434-чү чалышманын материалы үзәриндә иш.

Лүғәт үзрә имла: рајсовет, автовағзал, авиазавод, аеровағзал, аероклуб, сосиализм, Советләр Иттифагы, республика, чөһрә, чәһрајы, бүнөврә, тәшәккүр етмәк, конститусија...

Өјрәдичи имла.

156-чы дәрс. Ејни бир сөзүн икинчи мә'нада ишләнмәси. § 61 (1 саат).

Ејни бир сөзүн башга мә'нада ишләнмәсинә аид дил фактлары үзәриндә мүшаһидә (170-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы, 437-чи чалышма).

Бу вә ја дикәр нитг һиссәсиндән олан сөзүн башга нитг һиссәсинә кечмәси (171-чи сәһифәдәки мүшаһидә материалы, чалышма 438, 439).

157-чи дәрс. Сөз јарадычылығынын васитәләринә аид кечилмишләрин тәкрары вә үмумиләшдирилмәси. (1 саат).

Мөвзу үзрә кечилмишләрин 172, 173-чү сәһифәдәки ҹәдвәл әсасында үмумиләшдирилмәси.

Сөзүн тәркибинә көрә тәһлил (дәнизчиләр, јашыллыгда, мәктәблиләр, әкинчиләр, јазычылыг, әмәкдарлыг...).

Лүғәт материалы үзрә вә ја ајры-ајры ҹүмләләрдән ибарәт нүмунәләр әсасында өјрәдичи имла.

158, 159-чу дәрсләр. Шакирдләрин шәхси һәјат тәҹрүбәси илә әлагәдар мүһакимә елементли кичик инша. (2 саат).

Тәхмини мөвзулар: «Мәним ана дилим», «Ана дилимлә јанашы, Ленин дилини дә һәвәслә өјрәнирәм», «Бу дәрслик мәнә ана дилими севмәји нечә өјрәтди», «Ана дилимә аид бу дәрсликдән нәләри өјрәндим» вә с.

КЕЧИЛМИШЛӘРИН ТӘКРАРЫ

160, 161-чи дәрсләр. Синтаксис вә дурғу ишарәләринә аид кечилмишләрин тәкрары. (2 саат).

162-чи дәрс. Фонетикаја аид кечилмишләрин тәкрары. (1 саат).

163, 164-чү дәрсләр. Јохлама имла вә сәһвләр үзәриндә иш. (2 саат).

165-чи дәрс. Лексикаја аид кечилмишләрин тәкрары. (1 саат).

166, 167-чи дәрсләр. Сөзүн тәркиби вә сөз јарадычылығына аид кечилмишләрин тәкрары. (2 саат).

168, 169-чу дәрсләр. Мүәллимин ихтијарына верилән тәкрар саатлары. (2 саат).

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин Азәрбајчан дили тәдриси методикасы шө'бәси.

CamScanner ile tarandı
Scanned with CamScanner

Микајыл Мүшфиг: мәктәб вә мүәллим һаггында

Күлһүсејн҆ һҮСЕЈНОҒЛУ

Көркәмли шаир, Азәрбајчан совет поезијасынын классики Микајыл Мүшфиг халгымызын ән севимли, унудулмаз сәнәткарларындандыр. О, һәм дә көзәл бир мүәллим олмушдур. Дил вә әдәбијјат мүәллими.

М. Мүшфиг мүәллим аиләсиндә дүнјаја көз ачмышды. Дөврүнүн көзүачыг зијалысы олан атасы Мирзә Әбдүлгәдир вәтән өвладларынын савадланмасы үчүн чан јандыран, халг маарифи јолунда бачарығыны әсиркәмәјән вичданлы, фәдакар бир шәхс иди. Һеч дә тәсадүфи дејилди ки, онун вәфаты мүнасибәтилә «Дирилик» журналында шәкли илә бәрабәр бөјүк некролог вә редаксијадан гејд верилмиш вә орада мәрһумун мүәллимлик фәалијјәтинә кениш јер ајрылмышды. Некрологда Мирзә Әбдүлгәдир үчүн сәчијјәви олан бир јери нәзәрә чатдырмаг истәјирәм: «Вә һәмишә шакирдләринә:

«— Мән чох шад олардым ки, мәним әлимдә ибтидаи тә'лим алмыш мүтәәллимләрими кет-кедә тәрәггидә көрәјдим, онларын арзу етдијим гәдәр аһи, елмли, көзәл тәрбијәли, милли һиссли олмаглары мәним ән биринчи амал вә мәгсәдимдир!.. — дејә мүтәәссир аһлар чәкәр иди» («Дирилик» журналы, 1915, № 13, 16 март, сәһ. 205).

Мүшфиги 1927-чи илдә университетин (В. И. Ленин адына АПИ-нин) дил вә әдәбијјат шө'бәсиндә охумаға руһландыран амилләрдән бири дә бәлкә атасы кими мүәллим олмаг арзусу олмушду. Һәлә тәләбә икән 1930-чу илдә јаздығы «Кәнч шаирин хитабы» шеириндә Азәрбајчан кәндләриндә мәктәбләрин чатышмадығындан килејләнән Мүшфиг дејирди:

Көјдә мәктәбләримиз аздыр, аз.
Јох, бу азлыг бизә әсла јарамаз.

Тәкчә сөз јох, Мүшфигин өзү дә бу «азлығы» арадан галдырмаға сә'ј едән маарифчи кәнчләримиздән олмуш, мәктәби гуртарандан (1931) сонра јазыб-јаратмагла јанашы мүәллимлик пешәсиндән дә ајрылмамышдыр.

М. Мүшфигин мүасирләри олмуш мүәллимләрин, дәрс дедији шакирдләрин хатирәләринә әсасән, демәк олар ки, шаир мәктәблиләрин һәртәрәфли инкишафы үчүн вичданла, үрәклә чалышан бачарыглы, севимли мүәллимләрдән олмушдур. Онун бир мүәллим кими башлыча мәзијјәти шакирдләрдә кечдији фәннә, дил вә әдәбијјата бөјүк мараг вә мәһәббәт ојада билмәсиндә иди. О истәјирди ки, дәрс дедији һәр бир шакирд әдәбијјатын инчәликләрини дуја билсин, сәнәти баша дүшсүн, бәдии зөвгә малик бир шәхсијјәт олсун.

Мүшфигин мүәллимлик фәалијјәтинин јахындан шаһиди олмуш мәрһум досент Ә. Гәһрәмановун хаһишимлә 18 март, 1958-чи илдә јаздығы хатиратында Мүшфигин нечә бир мүәллим олмасы һаггында бу сәтирләр мараг доғурур: «1935-чи илдә биз профессор Ф. Гасымзадәнин рәһбәрлији илә педагожи практикаја 18 нөмрәли мәктәбә (1968-чи илдән бу мәктәб Микајыл Мүшфигин адыны дашыјыр—К. һ.) кедәркән Мүшфигин дәрс дедији 9—10-чу синифләрдә әдәбијјат дәрсләринә гулаг асардыг. Онун кечдији дәрсләр бизә дәрин тә'сирләр бурахарды. Чүнки Мүшфиг чох бөјүк һәвәс вә марагла әдәбијјатдан дәрс дејәрди. Онун дәрс дедији синифдә шакирдләр олдугча сакитчәсинә отуруб мүәллимләрини марагла динләјәрдиләр. Мүшфиг отагда кәзишәрәк һаггында данышдығы шаирин јарадычылығындан марагла бәһс едәр вә јери кәлдикчә ондан әзбәрдән ше'рләр охујарды» («Сәнәткары хатырларкән», «Азәрбајчан мүәллими» гәзети, 24 јанвар, 1969).

Хатирәләрдә Мүшфигин мүәллимлик методу, ону башгаларындан фәргләндирән иш үсулу һаггында да мараглы гејдләр вардыр. Вахтилә 18 нөмрәли мәктәбдә М. Мүшфигин шакирди олмуш, Азәрбајчан ССР Елмләр Академијасынын баш елми ишчиси, тарих елмләри доктору Мәзаһир ... мүәллим чох садә, олдугча меһрибан вә гајғыкеш бир инсан иди. Синфә адәтән, кағызсыз, китабсыз кәләрди. Үч ил бизә дәрс деди, бир дәфә дә олсун кағыз үзүндән охудуғуну, данышдығыны көрмәдик.

...Тәнәффүсә чыханда Мүшфиг мүәллими үзүк гашы кими дөврәјә алардыг. Суалларын арасы кәсилмәзди. Һәр суала кифајәтләндиричи чаваб алыб, мәмнун галардыг. Мүәллимләр отағына кетмәзди Мүшфиг мүәллим, тәнәффүсү дә шакирдләрлә кечирәрди. Аз мүддәтдә һамыны аһәнрүба кими өзүнә чәлб етмишди». («Әзиз мүәллимим, һәјат мүәллимим», әлјазмасы, 10 март, 1982; әлјазмасы мәндәдир).

М. Мүшфигин синфи әлә алмаг маһарәти, поезијаја вурғунлуғу, әдәбијјат дәрсини ше'рлә бәзәмәси һаггында онун башга бир шакирдинин хатиратында да гејдә раст кәлирик: Илк дәрсин тәәссүраты индијәдәк хош тәәссүрат кими јадымда галмышдыр. Зәнкин нә вахт вурулдуғуну һисс етмәдик. Бүтүн синиф ону (М. Мүшфиги — К. һ.) мүәллимләр отағынадәк мүшајиәт етди. Үмумијјәтлә, истәр мүәллимләр отағындан синфә, истәрсә дә синифдән мүәллимләр отағына кедәркән о, дөрд тәрәфдән шакирдләрлә әһатә олунарды» (Х. Мәликов. «Хатирәләрим», «Шәфәг» гәзети, 23 јанвар, 1969).

Тибб елмләри доктору, профессор Зәһра Салајева хатырлајыр ки, 18 нөмрәли мәктәбдә охујаркән севдији мүәллимләринә хатирә үчүн кичичик албомуна автограф јаздырармыш. Бир күн о бу нијјәтлә Мүшфигә дә мүрачиәт едиб, ондан ше'р јазмасыны хаһиш едир. Мүшфиг дә севимли шакирдинин арзусуна әмәл едир, гыз мүәллимләр отағындан синиф журналыны кедиб кәтирәнә гәдәр онун албомуна «Зәһра үчүн» адлы сәмими бир ше'р јазыр. Бу ше'рдә шакирдләринин тәһсили үчүн, кәләчәји үчүн дүшүнән инсанпәрвәр шаирин, гајғыкеш мүәллимин үрәк чырпынтылары ајдынча ешидилир:

Иләри гош, иләри,
Еј мәним көзәл гызым.
Галма һәјатдан кери,
Оху мүкәммәл, гызым!

Үч бәнддән ибарәт бу кәрајлы 1934-чү ил мартын 11-дә јазылмышдыр. Кәрајлынын мүәллифи артыг дөврүн көркәмли шаирләриндән бири иди. Бунунла белә о, мүәллим олмағы илә дә фәхр едирди:

Мән дә мүәллимәм, бир кәнч
мүәллим,
Бу јени дүнјада мәним дә
әлим
Чөмләкчиләр кими бир шеј
јоғурур,
Инсанын фикрини јенидән
гурур. —

дејирди.

Бу мисралары јазанда онун ијирми алты јашы варды. Үч-дөрд илди ки, мүәллимлик едирди.

Көрүндүјү кими, мәктәбә гырылмаз телләрлә бағлы Мүшфиг мәктәб, тә'лим-тәрбијә, мүәллим шәхсијјәти вә с. һаггында јазмаја билмәзди.

Әввәлән гејд едәк ки, бешинчи синиф шакирди Зәһранын албомуна М. Мүшфиг һеч дә тәсадүфән јазмамышды: «Оху мүкәммәл, гызым!» Бу онун бөјүк арзусу иди. Охумаг. Өзү дә мүкәммәл охумаг. Надамлыгдан гачмаг үчүн, мәдәнијјәтин гапысыны үрәклә ачмаг, әсрлә ајаглашмаг, каинатын, кәһкәшанын сирләринә јијәләнмәк үчүн! «Пионер сарајы» ше'риндә шаир мәһз мүкәммәл охујан пионерләрин дилилә дејирди:

Биз охујур, ојнајырыг дөнә-дөнә,
Наданлыгдан үз дөндәриб
гачырыг биз.
Өз пионер достларымыз аја-күнә
Сарајмызын гапысыны ачырыг биз.

Јенә һәмин ше'рдә шаир ушагларын арзуларындан бәһс едәрәк бугүнкү шакирдләрин сабаһын мүһәндиси, һәкими, командири вә с. олачағыны көстәрирди:

Биз сабаһын мүһәндиси,
командири,
Биз мүәллим, биз сәнәткар
олачајыг.
Биз аддымлар атачајыг
ири-ири,
Һәр чәбһәдә гәләбәләр
чалачајыг.

Мүәллиф халгын сабаһына үмидлә бахыр, мәктәблиләрин — «ајдынлыг ордусу, күнәш ордусу»нун даһа кениш үфүгләри фәтһ едәчәкләриндән инамла сөһбәт ачырды:

Бизимдир каинат, бизимдир
һәјат,
Бизимдир јүксәлиш, бизимдир ганат,

Scanned with CamScanner

Бизимдир мәтанәт, бизимдир
сәбат.
Бизик маарифин күләш ордусу!
Ајдынлыг ордусу, күнәш
ордусу!
(«Мәктәбли шәргиси»)

Һагларында данышылан «Зәһра үчүн», «Пионер сарајы», «Мәктәбли шәргиси» мүәллифин ушаглар үчүн гәләмә алдығы әсәрләрдәндир.

М. Мүшфигин бир сыра поемаларында («Әфшан», «Дағлар фачиәси» «Мәним достум», «Дезертир», «Гаја») мүәллим сурәтинә тәсадүф едилир.

«Әфшан» поемасында шаир мүбариз гадын сурәти, мүәллим сурәти јаратмаға тәшәббүс етмишдир. Поемадан бәлли олур ки, јетимликлә, мин чүр әзаб-әзијјәтлә бөјүјән Әфшан, нәһајәт, охујуб мүәллим олмуш вә өз доғма кәндинә гајытмышдыр. Бурада о бөјүк бачысы Алмаз (Чәфәр Чаббарлынын ејни адлы пјесинин гәһрәманы) кими халгын ишинә јарамаға, көһнә фикирли адамларла мүбаризә апармаға башлајыр. Тәбиидир ки, бу ишдә онун гаршысына бир сыра чәтинликләр чыхыр. Лакин өз фикирләриндә гәти вә дөнмәз олан Әфшан руһдан дүшмүр, һаггында гәзетдә верилән јалан вә ифтира долу мәгалә үрәјини ағрытса да сарсылмыр. Гәзетдә Әфшанын әксинин дүзкүн верилмәдијиндән тәәссүфләнән мүәллиф дә Әфшанын кәләчәјинә үмидсиз дејилдир:

Әфшан ганадланар, Әфшан јүксәләр
Јени бир шаирин дүз сөзләриндә...

Поемада Әфшанла јанашы дикәр мүәллим сурәтинә дә тәсадүф олунур ки, бу да шаирин тә'биринчә десәк, «Комсомол катиби... кечмиш чобан» Дашдәмирдир. Әфшанын манеәләрә мүгавимәтиндә Дашдәмир онун көмәкчиси кими диггәти чәлб едир.

«Дағлар фачиәси»ндә ики мүәллим сурәти нәзәрә чарпыр. Бу епизодик сурәтләрлә охучулар поеманын V һиссәсиндә, гачагларын кәндә һүчум етдикләри вахтда таныш олурлар. Гачагларын кәндә һүчумуну ешидән һәмин ики мүәллимин мәктәбдәки сөһбәтләриндән онларын тәбиәти, сәчијјәси, дүнјакөрүшү ашкара чыхыр:

«Мүәллим

Е[illegible] молла Сәфәр — о хәтиби дин
Бағырыр үстүндән көһнә мәсчидин.
Јалныз хәтиб дејил, бир әскәрдир о,
Синиф говғасына сәфәрбәрдир о.
Чох кечмәз дә сусар!

Мүәллим

О сусунча биз
Һамымыз торпаға көмүләчәјиз.

Мүәллимә

Һәр һалда гајәмиз јашар,
көмүлмәз,
Дүнјаны сарсыдан фикримиз
өлмәз»

Гачаглар мәктәбә дахил олдугда Молла Сәфәр кинајә илә мүәллимләрдән кефләринин нечә олдуғуну сорушдугда ешидир:

«Мүәллим

Биз мүәллимиз,
Бизи ел танијыр нәчијиз,
кимиз!

Мүәллимә

(јолдашыны итәләјәрәк)

Чәкил бир тәрәфә ағчијәр, горхаг!»

Бу епизоддакы ики мүәллимдән бирини мүәллиф бәрк ајагда өз фикирләриндән дөнмәјән, ирадәли шәхс кими, дикәрини горхаг, тәрәддүд едән, синфи мүбаризәдән кәнарда галмаг истәјән ирадәсиз адам кими вермишдир. «Биз мүәллимиз» дејән икинчи мүәллим һарадаса мүәјјән чәһәтдән (јахасыны кәнара чәкмәкдә) «Алмаз»дакы Мирзә Сәмәндәри хатырладыр.

«Мәним достум» әсәринин исә әсас гәһрәманы мүәллимдир. Амма нечә мүәллимдир? Поемада онун өз дилиндән ешидирик:

Рәнкдир бу дүнјада һәр фиргә,
һәр шеј,
Әлинә дүшәни ордача бас, је!..
Бир кәл бизә сары јахшы евим вар,
Шикарны, балконлу кениш
отаглар...
Сән өл! Бир тәләбәм тапмышдыр
мана.
Кечән сүлүс зәиф вермишдим она.
Бу јолда өдәди о да борчуну.
Сән өл! Бир икмала тутмушам ону.

Поеманын ајры-ајры јерләриндән кәтирилән бу мисалларын сајыны артырмаг олардьы. Анчаг елә бунлар » мүәллим олмасы һаггында охучуда тәсәввүр јарадыр. Бәд әмәлләри үстүндә илишән, һәбсә алынан Садајы мүәллиф белә «јад» едир:

Сән беш радјосуну сатдын Зувандын
Ишләмәк јеринә кәздин, доландын.
Сән рајон маариф мүфәттишикән
Бир кәнддә олмады үзүнү көрән..
Инди јат, јериндир бөјүк дәһшәтин
Ләкәдир адына мүәллимлијин.

Мүәллифин поеманын сонунда үзүнү мүәллимләрә — «тәрбијәчи, ишыгчы әрләрә, зүлмәтлә дөјүшә чыхан нәфәрләрә» тутуб һәгигәтән дә мүәллимликдән узаг олан, рүшвәтхор, әхлагсыз, алчаг тәбиәтли Садај кими типләрә — «чүрүк ағачлар»а һәр јердә, һәмишә амансыз олмағы мәсләһәт көрмәси әсәрин әсас гајәси илә чох һәмаһәнкдир:

Мән булдум бунларын бир
нәфәрини,
Сиз дә
Говун ичиниздән бөјләләрини!

Сөзүн һәгиги мә'насында мүәллим сурәтини М. Мүшфиг «Гаја» поемасында јаратмышдыр. Әдәбијјатымызда бөјүк јашлы ушаглар үчүн јазылмыш әсәрләр сырасында бу поема әһәмијјәтли јерләрдән бирини тутур.

Јетим, јурдсуз ушагларын һәјатындан бәһс едән «Гаја» поемасынын гәһрәманы адындан да көрүндүјү кими Гајадыр. Әввәлләрдә күчәләрдә долашан, сәфил, сәркәрдан һәјат кечирән Гаја сонралар гајғыкеш мүәллимин сајәсиндә фајдалы әмәјин гојнуна атылыр, елм-тәһсилдән јапышыр, һәким олмаг арзусу илә чырпыныр, зәһмәткеш инсанлар арасында өзүнәмәхсус бир јер тутмаға чалышыр. Гәһрәманын бу көзәл нијјәтини алгышлајан мүәллиф ону кедәчәји јолларда инадлы, ардычыл олмаға сәсләјир.

Хәјал көлләриндә јорма кәндини,
Бир сәраб кимидир ачы кечмишин,
Јерсиз хүлјаларын гыр кәмәндини,
Әлиндә натамам галмасын ишин.

Гајанын, сөз јох, дирчәлишиндә һәлледичи рол ојнамыш мүәллими шаир охучулара «халг мүәллими», «гоча гәһрәман», «билик мә'дәни», «бөјүк инсан» ифадәләри илә тәгдим едир. Мүәллимин тәсадүфән Сабир бағчасында раст кәлдији Гајаны «мүдһиш аләмин» кирдабындан хилас етмәк үчүн үрәкдән јанмасында, һәјәчанлар кечирмәсиндә һәгиги ата гајғысы, ата мәһәббәти вә мәс'улијјәти дујулур. Гајанын маһнысыны динләјәркән мүәллимин дахилиндәки тәлатүмү, һәјәчаны шаир охучулара белә тәгдим едир:

Отурду ән јахын бир искәмләјә,
Онлара бир дәрин һәсрәтлә бахды.
«Сону нә олачаг бунларын?» — дејә
Һәсрәтлә, диггәтлә, һејрәтлә бахды.

Мүәллимин Гајанын јолуну, кәлишини көзләркән кечирдији һәјәчана охучу да үрәкдән шәрик олур, онунла бирликдә никаранчылыг кечирир:

Мүәллим көзләди, бир ај көзләди,
Гајанын өзүндән һарај көзләди.
Дил-дил өтән Гаја, дүшүнән Гаја,
Дејән мүәллими алмады саја.
Мүәллим кечдији јоллара бахыр,
Гајанын һәсрәти көнлүнү јахыр.

Һәгиги мүәллимин, әсл мүәллимин, кәнч нәслин тәрбијәсини бир ан да олсун јаддан чыхара билмәјән халг мүәллиминин әсл симасыны Мүшфиг бу чүр тәсәввүр едир. Бәли, Мүшфигә көрә һәгиги мүәллим синиф отағында да, һәјатда да мүәллим олмалыдыр. Онун нәзәриндән һеч бир шеј гача билмәз. Гачмамалыдыр.

CamScanner ilə tarandı

Scanned with CamScanner

Бир өмрүн сәһифәләри

Онунла, «Уғрунда халгын мүбаризә етдији иш»ин (В. И. Ленин) үмумдүнја-тарихи гәләбәсинин 70 иллији әрәфәсиндә көрүшдүк.

...Суалын садәлијиндә дәрин бир һикмәт арајырмыш кими ани хәјала далды. Сонра да көзләрини зилләдији мәчһул нөгтәдән јајындырараг сөзә башлады: — Октјабр мәним һәјатымда ишыг сачан күнәшә бәнзәјир. Мән өз сәадәтими бу күнәшин нуруна бојанмыш дүнјада даһа тез тапдым... Башгаларындан фәргли олараг ушаглыг дүнјамын нағыл, рәвајәт пајы атамын өһдәсинә дүшмүшдү. Тәһсил алмаса, јазы-позу билмәсә дә, онун сөһбәтләри чох мараглы вә мәзмунлу олурду. Нағылларында һәмишә ишыг зүлмәтә, хејир шәрә, јахшы писә галиб кәлирди. Сонралар мүталиә етдикчә көрдүм ки, атамын мәнә сөјләдији рәвајәтләрин бир һиссәси Низами Кәнчәвинин «Сирләр хәзинәси»ндәндир. Әдәбијјата севки мәндә бах елә о вахтдан, ушаглыг илләриндән јаранмышдыр.

Мүәллимлијә исә...

1950-[illegible] илләрин орталары олдуғуна бах[illegible]г, кәндимиздә гызларын тәһсил алмасына олан сојуг мүнасибәт атама да сирајәт етмишди. Мәктәбә кетмәјими истәмирди. Анчаг кәндимизин нүфузлу мүәллимләриндән биринин сөзүндән кечә билмәди. Илк дәрсдән сонра исә мәни јанына чағырыб тапшырды: Анчаг јахшы оху. Пис сорағын үстүмә кәлмәсин (Атам бурада әхлаг сафлығыны, мә'нәви зәнкинлији нәзәрдә тутурду). Мүәллимләринин бир сөзүнү ики еләмә.

О вахт мәнә дејилән сөзләр инди дә гулагларымда сәсләнир. Бу нәсиһәтли кәлмәләрин нүфузедичи тә'сири алтында бөјүдүм, охудум... Һәјатда газандығым ирили-хырдалы бүтүн уғурларымда атамын пајы вар. О, һәр кичик мүвәффәгијјәтимдән елә севинәрди ки... Чалышганлығым сајәсиндә атама күндә бир хош хәбәр чатдырмаға чәһд едәрдим. Әдәбијјата, мүәллимлијә сонсуз мәһәббәтим һәјат јолуму бу саһәјә истигамәтләндирди. М. Әзизбәјов адына Шуша Педагожи Техникумуну битирәрәк алдығым фәргләнмә диплому мәнә јени бир сәлаһијјәт газандырды. Тәмиз ушаг гәлбинин ишыглы арзуларыны дујмаг сәлаһијјәти! Көврәк үмидләри, инамлары јашатмаг сәлаһијјәти! Мүәллимлик сәлаһијјәти!

Бәли, Баллы Гәһрәманова 1967-ҹи илдә Ағдам рајонунун Кәнкәрли кәндинә мүәллим кими гајытды. О, илк күндән балача оғлан вә гызларын севинч долу үркәк бахышларында онларын шө'лә сачан арзуларыны көрмәји бачарды. Гәрибә ушаг марағынын, мүшаһидәләринин нәтичәси кими јаранан сајсыз-һесабсыз суаллара онларын баша дүшәчәји сәвијјәдә чаваб тапа билди. Беләликлә дә, сирли-сораглы ушаг аләминә, ушаг психолокијасына бәләдлилији дәринләшди.

Лакин тәһсилини давам етдирмәк арзусу Баллы мүәллими бир ан да раһат бурахмырды. Елми-нәзәри һазырлыға, педагожи-методик усталыға јијәләнмәдән дөврүн јүксәк тәләбләринә чаваб вермәк мүмкүн дејилди. Елә бу мәнәви еһтијачын чағырышы илә Б. Гәһрәманова С. М. Киров адына АДУ-нун филолокија факүлтәси[illegible] дахил олду вә ораны 1974-чү илдә мүвәффәгијјәтлә битирди. «Дәдә Горгуд» дастанларында фе'лләрин гурулушу» мөвзусунда јаздығы диплом иши «ә'ла» гијмәтләндирилди. Бу илк тәдгигат иши онун сонракы ахтарышларына истигамәт верди. Рајон, зона, республика үзрә кечирилән елми-практик конфрансларда, педагожи мүһазирәләрдә Б. Гәһрәманова «Тәкмилләшдирилмиш Азәрбајчан дили програмына дахил едилмиш јени мөвзуларын тәдриси тәчрүбәсиндән», «Әдәбијјат дәрсләриндә шакирдләрин мүталиә габилијјәтинин формалашдырылмасы јоллары», «Шакирдләрин монложи нитгинин инкишафы тәчрүбәсиндән» вә с. мөвзуларда мәзмунлу чыхышлар етмишдир.

М. С. Горбачов партијамызын XXVII гурултајындакы Сијаси мә'рузәсиндә демишди: «Әзбәрчилик вә еһкамчылыг һәмишә биликләрин, һәгигәтән, артмасы јолунда әнкәл төрәдир. Бунлар фикир дурғунлуғуна апарыб чыхарыр, елм илә һәјат арасында чансыз сәдд олур, елмин инкишафыны ләнкидир».

Әзбәрчилијин хүсусилә орта мәктәб шакирдләри арасында кениш јајылдығы һамыја мә'лумдур. Бу саһәдә Баллы мүәллимин өзүнәмәхсус мүлаһизәләри диггәти чәлб едир. Онун фикринчә мүәллим һәр бир шакирдә фәрди јанашмағы, бә'зән онларын өз гүввәсинә инамсызлығыны вахтында арадан галдырмаг методларыны мүәјјәнләшдирмәји бачармалыдыр. Шакирдләрин верилән тапшырығы чәтинликлә гаврамасы вә онларын әзбәрчилијә чәһд көстәрмәси әсасән чүмләләрин мүрәккәблији, гәлиз сөзләрин вә терминләрин чохлуғу илә әлагәдардыр. Бу гүсурлу чәһәтләрин гаршысыны алмаг үчүн мүхтәлиф үсулларла шакирдләрин дәркетмә габилијјәтини чилаламаг, тапшырыгдакы чәтин баша дүшүлән сөзләрин мә'насыны изаһ етмәк, онлары ушагларын «Луғәт дәфтәри»нә јаздырмаг вачибдир.

Шакирдләрин көмәји илә Б. Гәһрәмановaнын јаратдығы әдәбијјат кабинети зөвглү тәртибаты вә експонатларынын зәнкинлији илә диггәти чәлб едир.

Әдәбијјат кабинетини «Фолклор», «Мәктәб ислаһаты јолларында», «Гәһрәманлар өлмүр», «Октјабр—70» сәрлөвһәли кушәләр вә фотостендләр бәзәјир. Бу ишләрин һәр биринин арxасында јенилик арзусу илә дөјүнән үрәјин нараһат ахтарышларыны көрмәмәк олмур.

«Фолклор» кушәсиндә шакирдләрин көмәји илә «Ахтаран тапар» ајлыг дивар гәзети бурахылыр. Бу гәзетин материаллары фолклор дәрнәјинин үзвләри тәрәфиндән нәнә вә бабалардан топланмыш ләтифә, бајаты, аталар сөзләри, тапмачалар вә с. нүмунәләр әсасында һазырланыр.

Дәрнәк үзвләриндән Мәтанәт Мисирханова, Әтрабә Сүлејманова (VII синиф), Рамилә Салманова (X синиф) вә б. мәктәблиләрин топладығы ел әдәбијјаты нүмунәләринин сечилмиш бир һиссәси мүхтәлиф вахтларда республика радиосунун «Булаг» верилишиндә сәсләндирилмишдир.

Б. Гәһрәманова мүхтәлиф мөвзуларын тәдриси илә әлагәдар шакирдләрини Шушаја Вагифин, Ү. Һачыбәјовун, Бүлбүлүн ев-музејләринә, Ағдам чөрәк музејинә апармышдыр. Һәр екскурсијанын нәтичәсиндә исә о, иншa јаздырмаг васитәсилә ушагларын јарадычылыг габилијјәтинин инкишафыны изләмишди. Баллы мүәллим деди ки, Раһиб Мәммәдовун гәһрәманчасына һәлак олмасы илә әлагәдар VII синифдә «Гәһрәманлар өлмүр» мөвзусунда инша јаздырдым. Нәтичәдә көрдүм ки, шакирдләр јазы ишиндә гәзет вә журналларда дәрч едилмиш мә'луматлардан кәнара чыха билмәмишдиләр, јәгин ки, билмәздиләр дә! Бир күн Маһрызлы кәндинә кетдик. Р. Мәммәдовун гәбри үстүндә, онун адыны дашыјан орта мәктәбдә олдуг. Мәктәблиләр гәһрәманын анасы Роза Мәммәдованын хатирәләринә диггәтлә гулаг асдылар.

...Ушаг гәлби нәләри дујмаға гадир имиш?!... Сәфәрдән сонракы инша јазыларыны охујаркән мән бу һиссләри кечирдим.

Әдәбијјат кабинетиндә тә'лимин техники васитәләри: — епидиаскоп, магнитофон, патефон — ајрыча кушә јарадыр вә бунлардан дәрсләрин әјаниләшдирилмәсиндә, моноложи нитгин инкишафында сәмәрәли истифадә едилир. Мәктәбдә тез-тез әдәби-бәдии кечәләр, ифадәли оху, поезија дәгигәләри кечирилир, ән јахшы ифачылар мүкафатландырылыр, сәсләри јадикар олараг магнитофон лентинә јазылыр. Исте'дадлы шакирдләрин ифасында «1905-чи илдә» пјесиндән бир парча лентә јазылыб мәктәбин фонотекасында сахланылыр. Јарадычылыг-

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

ла һәјата кечирилән бүтүн бу тәдбирләрин нәтиҹәсидир ки, Агдам РХМШ-нын бу ил әдәбијјат үзрә кечирдији «Бәдии гираәт вә ше'р» мүсабигәсиндә Б. Гәһрәманованын рәһбәрлији илә Ҝәнкәрли кәнд орта мәктәбинин шакирдләри һазырладыглары бәдии композисијаја көрә биринчи јерә чыхмышлар.

М. Ф. Ахундовун анадан олмасынын 175 иллији илә әлагәдар рајон үзрә кечирилән инша јазы мүсабигәсиндә исә һәмин мәктәбин IX синиф шакирди Хатирә Һәсәнова галиб е'лан едилмишдир.

Баллы Гәһрәманова јенидәнгурманын һәјата кечирилмәси јолларында јенилик, тәшәббүскарлыг әзми илә чалышан мүәллимләримиздәндир. Онун 20 иллик педагожи фәалијјәти республика Маариф Назирлијинин, РХМШ-нын Фәхри фәрманлары илә дәфәләрлә гејд едилмишдир. Б. Гәһрәманова Азәрбајҹан ССР әмәкдар мүәллими, методист-мүәллим адларыны шәрәфлә дашыјыр. Баллы мүәллимдән ајрылана [illegible] ...рд-ләриниздән нечәси али тәһсил вә ја фәхри ад алыб? О, бу суалы көзләјирмиш кими фикирләшмәдән ҹаваб верди: Әввәла бу аспектдә олан уғурларымыз тәкҹә мәним јох, педагожи коллективимизин ады илә бағлыдыр. Дикәр тәрәфдән дил вә әдәбијјат фәнләрини тәдрис едәркән гаршыма башлыҹа мәгсәд гојурам ки, бу шакирдләр ја али тәһсилли зијалы, ја да јахшы сәнәткар олмалыдырлар. Чалышырам ки, бугүнкү шакирдләрим сабаһ ҹәмијјәтимиз үчүн јүксәк сәвијјәли, мә'нәви ҹәһәтдән зәнкин, аһәнкдар шәхсијјәт кими јетишсин, өлкәмизин лајигли вәтәндашлары кими тәрбијә олунсунлар.

Баллы Гәһрәманованын әгидәсини јығҹам шәкилдә әкс етдирән бу фикирләрин изаһа еһтијаҹы јохдур. Һәлә онун шәрәфли өмүр јолуну бәзәјәҹәк әламәтдар һәјат һадисәләри илә зәнкин сәһифәләр бундан белә јазылаҹагдыр.

Асиф РҮСТӘМОВ.

●

1987-ҹи ил «Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат тәдриси» мәҹмуәсинин 1—3-ҹү нөмрәләриндә дәрҹ олунмуш материаллар

Баш мәгалә

	№	сәһ.
Габагҹыл тәҹрүбә бөјүк гүввәдир	2	3
Әдәбијјат дәрсләринин сәмәрәлилијини артырмалы	1	3

Методика вә иш тәҹрүбәси

	№	сәһ.
Абдуллајев Н., Ҹәфәров Т. — Азәрбајҹан дили дәрсләриндә програмлашдырылмыш јохламадан истифадәнин бә'зи мәсәләләри	1	21
Асланов Ј. — Драматик әсәрләрин өјрәдилмәсинин әсас принсипләри	2	14
Асланов Б. — Фе'л формаларынын мәнимсәдилмәсиндә лүғәт үзрә ишләрин апарылмасы тәҹрүбәсиндән	3	24
Бәкирова А. — Епик әсәрләрин тәдриси просесиндә сәһнәләшдирмә үнсүрләриндән истифадә јолу илә шакирдләрин естетик тәрбијәсинин инкишаф етдирилмәси	1	30
Бағыров А. — «Лексика» бәһсинин тәкрарына аид дәрсин оптимал тәшкили һаггында	1	33
Бағыров А. — Мәктәб музејиндә әдәбијјатын тәдриси	2	17
Валијева К., Мәммәдов О. — Компүтер азәрбајҹанҹа данышыр	3	13
Гулијев К., Бабајева Р. — Орта мәктәбдә мүһүм әдәбијјатшүнаслыг анлајышларынын өјрәдилмәси	2	5
Достујев М. — М. Һүсејнин «Абшерон» романынын тәдриси тәҹрүбәсиндән	1	39
Әһмәдов Ч. — Әдәбијјат дәрсләриндә тәбиәт тәсвирләринин тәдриси	1	12
[illegible] Ә. — Азәрбајҹан дили тә'лиминин бә'зи проблемләри һаггында	1	15
Әлијев Ә. — Ашыг ше'ринин форма вә шәкилләринин өјрәдилмәси	1	43
Әһмәдов Ә. — М. Ә. Сабирин ше'рләриндә хәлгилик вә поетик хүсусијјәтләр	2	19
Әһмәдов Ә. — Үслубијјатла әлагәдар ишләрин елми-методик әсасларына даир	3	7
Иманов А. — Синтактик тәһлилин сәмәрәли тәшкилинә верилән тәләбләрә даир	2	9
Кәримов Ј. — Азәрбајҹан дили үзрә методик тәдгигатлар, онун мәктәб практикасында тәтбиги вә јахшылашдырылмасы јоллары	1	7
Мәһәррәмов Р. — Шакирдләрин идрак фәаллығынын инкишаф етдирилмәсинә даир	1	36
Микајылов К. — Шакирдләри мәдәни нитгә јијәләндирмәјин бә'зи мәсәләләри һаггында	2	11
Маһмудова С. — Азәрбајҹан дилинин тә'лиминдә рабитәли нитг инкишафы үзрә ишләрин тәшкилинә даир	2	21
Магсудов Е. — Фонетик тәһлил системиндә фәнләрарасы әлагәдән (рус дили илә) истифадә имканлары һаггында	2	23
Мурадов Б. — Әдәбијјат тәдрисиндә естетик тәрбијә	3	3
Мәммәдов Ч. — Фе'лин нөвләри һаггында анлајышларын формалашдырылмасы	3	19
Мусајев Т. — Ифадәли охунун тәшкили тәҹрүбәсиндән	3	27
Не'мәтов Н. — Н. Кәнҹәвинин «Хосров вә Ширин» поемасында естетик тәрбијәни нечә ашылајырам	2	26
Нәсибова С. — Шакирдләрлә мүстәгил ишин тәшкили тәҹрүбәсиндән	3	31
Нәсиров Е. — Шакирдләрин естетик тәрбијәсиндә бәдии әдәбијјатдан истифадәјә даир	3	32
Оҹагов Р. — Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә һаггында	3	16
Севдималыјев С. — Тәбиәтин тәсвиринә аид инша јазынын апарылмасы	1	47
Талыбов Г. — Азәрбајҹан дилиндә зәрф категоријасы тәдрисинин лингвистик әсаслары	1	18
Һәсәнов Ф. — Тәсвири типли иншалар үзрә баҹарыгларын формалашдырылмасына даир	1	26
Һүсејнов С. — Лингвистик експеримент пријомундан истифадә һаггында	1	45
Һәкимова С. — С. Вурғунун «26-лар» поемасынын тәдриси тәҹрүбәсиндән	3	22
Һәсәнов Г. — Дил дәрсләринин сәмәрәлилијини јүксәлтмәкдә чалышмалардан истифадәјә даир	3	29

Рус мәктәбләриндә Азәрбајҹан дили

	№	сәһ.
Әһмәдов Б. — Али мәктәбләрин рус групларында Азәрбајҹан дили тәдрисинин бә'зи мәсәләләри	2	29
Мәммәдова Н. — Азәрбајҹан дилиндә нитг инкишафы үзрә ишләрин сәмәрәли тәшкилинә даир	2	33

Дидактик материаллар

	№	сәһ.
Әһмәдов Ә. — Грамматик тәһлилдә Сов.ИКП XXVII гурултајынын материалларындан истифадәјә даир	1	49

Синифдәнхариҹ вә мәктәбдәнкәнар иш

	№	сәһ.
Бәдәлова Ә. — Тәбиәт тәсвирли әсәрләрин өјрәдилмәси	3	36
Тағыјева Ә. — Синифдәнхариҹ тәдбирләр просесиндә шакирдләрин рабитәли нитгинин инкишаф етдирилмәси	2	35

А. С. Пушкин — 1837—1987

	№	сәһ.
Мурадәлијева Н. — Өлмәз сәнәткар	2	37

М. Ф. Ахундов — 175

	№	сәһ.
Мәммәдзадә Һ. — М. Ф. Ахундовун бәдии јарадыҹылығы	3	40

Мүәллимин өзүнүтәһсилинә көмәк

	№	сәһ.
Гулијев Ш. — Мүасир Азәрбајҹан дилиндә фе'лин гајыдышлыг категоријасына даир	2	48
Әһмәдова Х. — Дидактик принсипләрлә ана дили тә'лиминин методик принсипләри арасындакы гаршылыглы әлагәјә даир	3	50
Рүстәмова А. — Азәрбајҹан ренессансынын даһи шаири	3	44
Һәсәнова Ә. — Мүасир Азәрбајҹан дилиндә -лар² ҹәм шәкилчисинин грамматик семантикасы вә функсијасы һаггында	3	52
Һәсәнов Ф. — Биринчи рус ингилабы илләриндә ана дилинин тәдриси уғрунда мүбаризә	3	54
Ҹәфәров Ҹ. — Гиј-һәмҹинс тә'јинләр мәсәләсинә даир	2	46

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner

Нәзәри ҝејдләр

Гулијева О. — Сөз-чүмләләр һаггында 1
Гулијева М. — Бәдии үслуб вә диалект лексикасы 1
Әлијев Һ. — Шәхс адларынын јазылышына даир 1
Әһмәдов М. — Сабит фе'ли бирләшмәләр вә онларын синонимијасы һаггында 1
Кәримов Л. — Терминләрдән истифадәјә даир 3
Сејидова М. — Шәхс әвәзликләри вә морфоложи категоријалар 1
Худијев Н. — Әдәби дилимизин инкишафы вә нитг мәдәнијјәти мәсәләләри 3 5

Редаксијада көрүш

Јени дәрсликләри нечә көрмәк истәрдик? 2 5

Педагожи ишин усталары

Абдуллајев Р. — Сәнәтини севән мүәллим 2 4
Новрузова З. — Бизим Сара мүәллимә 2 4

Консултасија

Әфәндизадә Ә. — Суаллара чаваб 2 5
IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр 1 6
IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр 2 6
IV синифдә Азәрбајчан дилиндән програм материалларынын планлашдырылмасы вә методик көстәришләр 3 6

Тәнгид вә библиографија

Гурбанов В., Гафаров Һ. — Әдәби тәләффүз тә'лиминин методикасына даир 2 6
Редаксијанын почтундан 3 3

Бу китаблары охујун

Гулијев К. — Бәдии әдәбијјатда образлылыг проблеминин тәдгиги 1 6
Гәнијев С. — Шакирдләрә гијмәтли һәдијјә 2 6
Әһмәдов Ф. — Әдәби дилимизин лүғәт тәркибинин тәдгиги саһәсиндә уғурлу аддымлар 2 7
Исајев И., Һәсәнов С. — Фүзулинин поетикасы 3 6
Казымов Г. — «Азәрбајчан дилиндә фе'л» 1 7
Маһмудов А. — «Имадәддин Нәсими. Сечилмиш әсәрләри» . 2 7
Садыгов Т. — «С. Ә. Ширвани вә мәктәб» 2 6
Чәфәров Ч., Сәфәров М. — Дилчилијә даир ики дәјәрли әсәр һаггында 1 6

Баш редактор: ӘЛИЈЕВА З. Ч.
Редаксија һеј'әти: ӘФӘНДИЗАДӘ Ә. (редактор), АБДУЛЛАЈЕВ Ә., АБДУЛЛАЈЕВ Р., БАБАЈЕВ А., ГУРБАНОВ А., ӘЛИЈЕВ Ә., ӘҺМӘДОВ Ч., МИКАЈЫЛОВ Ш., НӘБИЈЕВ Б., РӘҺИМОВА Ә., ТӘҺМАСИБ А.

Техники редактор вә корректор: Сәријјә Новруз гызы.

Јығылмаға верилмиш: 9.10.87. Чапа имзаланмыш 28.12.87. Кағыз форматы: 70×108[1]/[16]=2,25 кағыз вәрәги. Кағыз: тип. № 2. Шрифт дәсти: корпус. Јүксәк чап үсулу. 4,5 физики чап вәрәги. 6,1 шәрти чап вәрәги. 6,0 учот нәшр. вәрәги. ФГ 30834. Сифариш 9493. Тираж 14024

Редаксијанын үнваны: Бакы шәһәри, Низами күчәси, 58.
Телефонлар: 93-55-82, 93-13-45, 32-37-13.

Бакы шәһәри, Азәрбајчан КП МК-нын «Коммунист» нәшријјатынын мәтбәәси.

CamScanner ile tarandı

Scanned with CamScanner